

**İBN HALDUN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**CHRISTIAAN SNOUCK HURGRONJE'NİN HAYATI,
ALAN ÇALIŞMALARI VE DÜŞÜNCELERİ**

KÜBRA YAMAÇ

TEZ DANIŞMANI: DOÇ. DR. MEHMET ÖZAY

İSTANBUL, 2020

**İBN HALDUN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**CHRISTIAAN SNOUCK HURGRONJE’NİN HAYATI,
ALAN ÇALIŞMALARI VE DÜŞÜNCELERİ**

KÜBRA YAMAÇ

TEZ DANIŞMANI: DOÇ. DR. MEHMET ÖZAY

İSTANBUL, 2020

TEZ ONAY SAYFASI

Bu tez tarafımızca okunmuş olup kapsam ve nitelik açısından, Din Bilimleri (Din Sosyolojisi) alanında Yüksek Lisans Derecesini alabilmek için yeterli olduğuna karar verilmiştir.

Tez Jürisi Üyeleri

Unvan – Ad Soyad

Kanaati

İmza

_____	_____	_____
_____	_____	_____
_____	_____	_____

Bu tezin İbn Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tarafından konulan tüm standartlara uygun şekilde yazıldığı teyit edilmiştir.

Teslim Tarihi

Mühür/İmza

ÖZ

CHRISTIAAN SNOUCK HURGRONJE’NİN HAYATI, ALAN ÇALIŞMALARI VE DÜŞÜNCELERİ

Yazar: Yamaç, Kübra

Din Bilimleri Tezli Yüksek Lisans Programı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Mehmet Özay

Kasım 2020, 123 sayfa

Bu çalışmada, Hollandalı oryantalist Snouck Hurgronje’nin (1857-1936) hayatı, oryantalist düşünce yapısı ve akademik-politik alanlarda gerçekleştirdiği çalışmalarda izlediği yol ele alınmaktadır. Özellikle eğitim hayatı, Mekke’ye yaptığı seyahati ve günümüzde Endonezya olarak bilinen Hollanda sömürge yönetimi altındaki Takımadalar’da verdiği danışmanlık süreci ön plânda tutulmaktadır. Aynı zamanda, Takımadalar’daki faaliyetleri ile bağlantılı olarak Hollanda’nın istila girişiminde bulunduğu Açe Darüselam Sultanlığı ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler ve Pan-İslamcı politika da bu çalışma kapsamında değerlendirilmektedir. Ele alınan bu konular doğrultusunda, modern İslam çalışmalarının kurucularından biri olarak anılan bu ismin Leiden Üniversitesi’ndeki eğitim yapısı incelenerek ortaya koyduğu akademik ve siyasî faaliyetlerinin anlaşılması hedeflenmektedir. Bu çerçevede, Snouck Hurgronje’nin İslam’a ve Müslümanlara yaklaşımı değerlendirildiğinde akademik çalışmalarda benimsediği rasyonel metot ile Avrupa akademisinde önemli bir yer edindiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, Osmanlı Devleti’nin kendisinden oldukça uzak bir bölge olan Takımadalar’daki Müslümanlarla ilişkisi ve bu ilişkilerde temel rol oynayan Pan-İslamcı politikanın Hollanda sömürge yönetimi üzerindeki etkilerinin önemi görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Açe, C. Snouck Hurgronje, Hollanda Sömürgeciliği, Modern İslam Çalışmaları Mekke, Oryantalizm, Osmanlı Devleti, Pan-İslamizm, Takımadalar

ABSTRACT

CHRISTIAAN SNOUCK HURGRONJE'S LIFE, FIELD WORKS AND THOUGHTS

Student Name: Yamaç, Kübra

MA in Religious Studies

Thesis Supervisor: Assoc. Prof. Mehmet Özay

November 2020, 123 pages

In this thesis, the life of the Dutch orientalist Christiaan Snouck Hurgronje (1857-1936), his orientalist mindset and the path he followed in his academic-political fields are discussed. Especially his educational background, his travel to Mecca and the consultancy process under the Dutch colonial administration in the Archipelago, known as Indonesia today, have been brought to the fore. At the same time, the relations between Aceh Dar es-Salaam Sultanate, which the Netherlands attempted to invade in connection with its activities in the Archipelago, and the Ottoman Empire and Pan-Islamist policy are also discussed within the scope of thesis. In line with these issues, it is aimed to understand the academic and political activities of this name, which is known as one of the founders of modern Islamic studies, by examining the educational structure at Leiden University. In this framework, it has been understood that it has gained an important place in the European academy with its approach to Islam and Muslims and the rational method it has adopted in academic studies. In addition, the relationship of the Ottoman Empire with Muslims in the Archipelago, a region far from Ottoman territories, and the nature of the effects of the Pan-Islamist policy on the Dutch colonial government, which plays a major role in these relations, have been understood.

Keywords: Aceh, C. Snouck Hurgronje, Dutch Colonialism, Mecca, Orientalism, Modern Islamic Studies, Ottoman Empire, Pan-Islamism, Archipelago

TEŞEKKÜR

Bu tezi bitirmeyi nasip ettiği için Allah-u Teala'ya Őükürler olsun. Hurgronje ve Endonezya Takımadaları gibi Türkiye'de fazla bilinmeyen ve benim de başta aşına olmadığım konularda tez yazmak zorlu bir süreç oldu. Bu süreçte bana yardımcı olan başta danışman Doç. Dr. Mehmet Özay olmak üzere, eğitim hayatım boyunca arkamda duran anneme ve babama ve Hollanda'da yaptığım dört günlük araştırma sırasında bana evinin kapılarını açan Tuğba Atalar ve eşine teşekkürlerimi sunarım.

Kübra Yamaç

İSTANBUL, 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
GÖRSELLER LİSTESİ	ix
KISALTMALAR LİSTESİ	x
BÖLÜM I GİRİŞ	1
BÖLÜM II BİYOGRAFİSİ.....	10
2.1. Christiaan Snouck Hurgronje Kimdir?	10
2.1. İslam Anlayışı	14
2.3. Eserleri	20
2.3.1. Het Mekaansche Feest.....	22
2.3.2. Mekka, Bilder Atlas zu Mekka ve Bilder aus Mekka	23
2.3.3. De Atjehers	26
BÖLÜM III ALAN ÇALIŞMALARI.....	28
3.1. Cidde ve Mekke Seyahati	28
3.1.1. Cidde Süreci.....	30
3.1.2 Müslümanlığına Dair Tartışmalar	31
3.1.3. Mekke Süreci	38
3.2. Hurgronje’yi Alan Çalışmalarına Yönlendiren Temel Etken: Pan-İslamizm..	42
3.3. Takımadalar Süreci.....	45
3.3.1. Takımadalar’a Gönderilmesi	50
3.3.2. Hollanda Savaşı’ndaki Faaliyetleri	54
3.3.3. Açe-Osmanlı İlişkileri	56
3.3.4. Hurgronje’nin Doğu Dilleri ve İslam Hukuku Danışmanı Olarak Atanması	64
3.3.4. Etik Politika	72

3.4. Hurgronje'nin İletişim Ağı.....	82
3.4.1. Seyit Osman b. Akil al-Alavi (1822-1914)	83
3.4.2. Raden Ebu Bekir Djajadiningrat (1884-1912).....	85
3.4.3 Hacı Hasan Mustafa (1852-1940).....	87
BÖLÜM IV ORYANTALİZM VE HURGRONJE'NİN ORYANTALİST	
ÇALIŞMALARDAKİ YERİ	89
BÖLÜM V SONUÇ.....	100
REFERANSLAR	102
EKLER.....	118
EK A.....	118
EK B.....	120
ÖZGEÇMİŞ	123

GÖRSELLER LİSTESİ

- Resim 3.2: Hurgronje'nin Mekke'de fotoğrafladığı Açeli hacılar (Hurgronje, 2007:261)..... 23
- Resim 3.3: HDHA'nın 1942 Tarihli Haritası (The Java Gold's Blog, t.y.)..... 46
- Resim 3.5: Teuku Ömer (Hurgronje, 1906a: iii)..... 53

KISALTMALAR LİSTESİ

HDHA Hollanda Doğu Hint Adaları

V.O.C. Vereenigde Oostindische Compagnie

BÖLÜM I

GİRİŞ

Bugün sözlük manası itibariyle “Ortadoğu, Güney-Güneydoğu Asya ile ilgili, özellikle de söz konusu bu bölgelerde yaşayan toplumların gizemli, değişim gösteremeyen ve Batı yardımı olmadan modern yönde kendisini geliştiremeyecek bir yapıda olduğuna yönelik basit ve doğru olmayan Batı düşünceleri” (“Orientalism”, t. y.) olarak açıklanan oryantalizm kavramı geçmişten bugüne içerik olarak değişim göstermiştir. Temel olarak Doğu-Batı ayırımına dayanan oryantalizm kavramı, belirsiz, genel ve 19-20. yüzyıl sonlarındaki Avrupa sömürgeciliğinin despot yaklaşımlarını çağrıştırmaları nedeniyle akademisyenlerin pek tercih etmediği bir kavram olsa da kitaplarda işlenmeye ve kongrelerde ele alınmaya devam etmiştir (Said, 1979: 2).

Bu çalışma, 19. yüzyıl oryantalistlerinden biri olan ve Avrupa sömürgeciliğinin despot yaklaşımlarının oryantalist çalışmalarla ilişkisini tam manasıyla gözler önüne seren Hollandalı oryantalist C. Snouck Hurgronje'nin hayatını, akademik çalışmalarını, Mekke ve Takımadalar'da¹ gerçekleştirdiği alan çalışmalarını ve oryantalist yaklaşımını ele almaktadır. Leiden Üniversitesi'nde Arap dili, İslam ve Müslümanlar üzerine aldığı eğitimini Hollanda hükümetinin hizmetinde bir silaha dönüştüren Hurgronje, Takımadalar'da özellikle de Hollanda Savaşı'nda Hollanda'nın akademik

¹ Asya ana kıtası ile Avustralya arasında bulunan adalar, ekvatorun her iki tarafında 6.100 km'lik geniş bir alanda bulunmaktadır. Söz konusu kavram tarihten günümüze genel olarak üç farklı bağlamda kullanılmıştır. En sınırlayıcı ve en bilinen kullanımı; önceden Hollanda Doğu Hint Adaları olarak bilinen bugün ise Endonezya Cumhuriyeti olarak bilinen Borneo, Celebes, Cava ve Sumatra adalarından oluşan Büyük Sunda Adalarını, doğuya doğru Bali'den Timor'a uzanan Küçük Sunda Adalarını, Maluku Adalarını ve Yeni Gine'yi kapsayan alanı ifade etmektedir. İkinci olarak; Filipinler'i de içine alan, bugün yaygın olarak “Takımadalar” olarak adlandırılan dünyanın en büyük adalar grubu Malay Takımadalar için kullanılmaktadır. Son olarak ise en geniş anlamıyla yukarıda ifade edilen yerlerle birlikte Güneydoğu Asya ve Hindistan'ı da içine alan bir bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır (“The East Indies”, 2020). Metin içinde “Takımadalar” ve “Hollanda Doğu Hint Adaları” (HDHA) kavramları kullanılacaktır.

askeri olarak rol almış ve Hollanda sömürge yönetimini bu bölgede önemli ölçüde yönlendirmiştir.

Hümanist eğilimlere dayalı liberalizm, modernizm ve deneyselliğin bir arada bulunduğu Leiden Üniversitesi'nde eğitim alan Hurgronje, üniversitenin yapısını etkileyen bu faktörlerden oldukça etkilenmiştir. Avrupalı sömürgeci güçler arasında bulunan Hollanda'nın diğer sömürgeci güçler gibi dinî, siyasî ve iktisadî güdülere bağlı olarak Doğu'ya yönelik araştırmaları desteklemesi (Rodinson, 1983: 45-50) üniversiteler bünyesinde oryantalist çalışmaların gelişmesine olanak sağlamıştır. Leiden Üniversitesi yaptığı çalışmalarla Hollanda'da, hatta Avrupa'da oryantalist çalışmalar konusunda önemli bir merkez konumunda olmuştur. Söz konusu üniversitenin bu konuma gelmesi öncelikle, 1575 yılında kuruluşundan sonra Arap Dünyası ile Avrupa arasındaki bilgi transferini sağlayan lider bir kurum olması ve buna bağlı olarak Avrupa'da oluşan, o dönem Arapça ve İbranice çalışmalar olarak tanımlanan oryantalist çalışmaların temelini oluşturmasıyla ilişkilidir. Üniversite 1650'ye kadar Avrupa'da Arapça basım yapan tek yer olmuş ve buna bağlı olarak yapılan çalışmalarla 18. yüzyıl ortalarına kadar filolojik alanda üstünlüğü elinde tutmuştur (Gunn, 2003: 226). Ayrıca, Hurgronje'nin üniversitede olduğu dönemde Kutsal Kitap eleştiriciliğinin akademik merkezlerinden biri olması (Jung, 2010: 290) ile de belli bir ekol haline geldiği söylenebilir.

Leiden Üniversitesi'nde eğitim alan Hurgronje, söz konusu yaklaşım ile bir yandan eleştirel bir tavır sergilerken, bir yandan da Protestan düşünce yapısının içinde barındırdığı rasyonaliteyi ön plâna alarak (Jung, 2010: 290) İslam'ı romantik bir oryantalist yaklaşımdan ziyade objektif bir araştırma nesnesi olarak ele alma iddiasında bulunmuştur. Buna bağlı olarak, dönemin en önemli meselesi olarak gördüğü İslam'ın, birincil kaynağı olan Kur'ân'dan öğrenilmesi gerektiğini savunmuştur (Ali, 2016: 77-79; Hurgronje, 1916: 12-16, 142). Hocası M. J. de Goeje²'ye ve "çalışmalarını yalnızca klasik metinler üzerinden sürdüren" diğer

² Protestan bir ailede dünyaya gelmiştir. Leiden Üniversitesi'nde ilahiyat eğitimi almış ve Hollandalı oryantalist T. W. J. Juynboll (1802-1861) gözetiminde İbranice, Arapça, Süryanice ve Aramice üzerine dersler almıştır. Daha sonra edebiyat fakültesine geçiş yaparak R. P. A. Dozy'den (1820-1883) Arapça ve Dünya klasiklerine dair dersler almıştır. İslam coğrafyası ve tarihi üzerine araştırmalar yapan Goeje,

akademisyenlere (Said, 1979: 80) -Said gibi- eleştirel yaklaşmıştır. Buna bağlı olarak kendisi ise araştırmalarının asıl kaynağı olan Mekke ve Takımadalar'da bizzat bulunarak alan çalışmalarına yoğunlaşmıştır. Böylece filolojik yöntemlere kısıtlı kalmak yerine yorum, analiz ve sentez yöntemlerini kullanmıştır (Carvalho, 2010: 29).

Rayonaliteyi ön plâna alan yaklaşımı ile Hristiyanlık merkezli romantik oryantalist yaklaşımdan bir yönüyle uzaklaşan Hurgronje, yine de Said'in oryantalistlere yönelttiği "Batı düşünce sistemine dayalı kendi gerçekliğini üreten ve hakiki Doğu figüründen uzaklaşarak kendi oluşturduğu Doğu figürüne yoğunlaşan" (Said, 1979: 201-203) oryantalistler kategorisinden tam anlamıyla uzaklaşmamıştır. Nitekim etik politika kapsamında ortaya koyduğu görüşlerindeki temel mantalitesi, klasik oryantalist zihniyeti yansıtan "Batı modernitesine ulaşmamış olan bir toplumu Batı eğitimi ile moderniteye ulaştırma" amacını Takımadalar'da uygulamaya yönelik olmuştur. Karşısındakini aşağıda gören düşünceye dayalı bu eğitim plânları bir yandan faaliyet gösterdiği toplumu moderniteye ulaştırma amacını gütsede asıl amacının kendi zihniyetinde bireyler yetiştirerek Hollanda'nın sömürge topraklarındaki çıkarlarının devamlılığını sürdürmek olduğu görülmektedir (François ve Vatin, 2011: 37; Özay, 2018: 358).

Hurgronje, metot olarak rasyonel bir yaklaşım sergileyerek şekillendirdiği akademik çalışmalarında özellikle İslam hukuku alanına yoğunlaşmıştır. İslam'a karşı önyargıları nedeniyle filoloji alanına yönelen Leiden Üniversitesi'nin İslam hukuku alanındaki boşluğunu doldurmuştur (Otterspeer, 1989: 82). Dahası, Leiden Üniversitesinde iz bırakmakla kalmamış, aynı zamanda Goldziher'le birlikte modern dönem İslam çalışmalarının kurucularından biri olmuştur (Bosquet ve Schacht, 1957: vii; Batunsky, 1981: 295; Jung, 2010: 288). Arapça bilmeyen ve çeviri metinlere dayalı analiz yapan isimleri eleştiren Hurgronje, İslam'ın ancak İslamî kaynakların incelenerek ve tarihi arka plânının da göz önünde bulundurularak anlaşılabileceğini savunmuştur (Hurgronje, 1886: 255, 272). Bu bağlamda, önceki oryantalistler gibi

bilhassa Abbasiler dönemine yönelik çalışmalar yapmıştır. Tabari'nin dünya tarihi üzerine yazdığı *Tarik al-Rasul wal-Muluk* adlı kitabını yayınlamasından sonra akademi camiasında tanınırlığı artmıştır ("De Goeje, Michail Jan", 1994).

filolojik çalışmalar ile sınırlı kalmak yerine yaptığı katılımcı gözlemlerle toplumları birebir izlemiştir. Hurgronje'nin bu yaklaşımı oryantalist çalışmalarda sosyolojik incelemelere verdiği önemi ortaya koymaktadır.

Hurgronje'nin Leiden'de Arap dili, İslam ve Müslümanlar üzerine edindiği akademik donanımın siyasî arenada kullanımı ilk kez Cidde'ye ziyareti ile gerçekleşmiştir. Söz konusu bu ziyaret Hollanda hükümetinin emri ile gerçekleşmiştir. Bunun arkasında yatan sebep ise Hollanda hükümetinin Takımadalar'daki sömürge topraklarından hacca giden Müslümanların Pan-İslamcı³ politikalarından etkilenerek isyana kalkışacaklarına yönelik endişesidir. Bu nedenle, Takımadalar'dan hac için kutsal topraklara giden Javalı⁴ Müslümanların hacdaki faaliyetlerini, Pan-İslamizm politikasından etkilenip etkilenmediklerini ve memleketlerine döndüklerinde Hollanda hükümetine isyana kalkışıp kalkışmayacağını gözlemlemesi için Hurgronje'yi görevlendirmiştir (Rohmana, 2018: 41).

Hem kendi akademik çalışma isteği hem de Hollanda hükümetinin görevlendirmesi ile Cidde'ye giden Hurgronje, özellikle Javalı Müslümanlar üzerine yaptığı gözlemleri sonucunda Hollanda hükümetinin plânlarının ötesinde bir adım atarak Müslüman olduğunu ilan etmiş ve Mekke'ye gitmiştir (Koningsveld, 1980: 773). Nitekim araştırma nesnesi olarak gördüğü Müslüman toplumu yerinde incelemeyi ve İslam'ın siyasî yönünü alevlendiren Pan-İslamcı politikaların Müslümanlar üzerindeki etkisini

³ Esasen İslamî bir kavram olmayan Pan-İslamizm, ilk olarak Batılı yazarlar tarafından 1870'lerde kullanılmıştır. Avrupa dillerindeki ilk kullanımları, Murat Efendi'nin *Türkische Skizzen* adlı eseri ve Türkolog Arminius Vambery'nin ve bazı seyyahların 31 Aralık 1877'de bastıkları mektuplarda görülmektedir. Öte yandan, Pan-İslamizm kavramının Osmanlıca karşılığı olan İttihad-ı İslam kavramı, Batı'da "Pan-İslamizm" olarak kullanılmasından önce kendilerine Genç Osmanlılar diyen bir grup tarafından 1860'lardan itibaren kullanılmaktaydı. İttihad-ı İslam kavramının ilk kullanımı Ziya Paşa tarafından kaleme alınan 9 Kasım 1968 tarihli *Hürriyet* gazetesindeki anonim makalelerde görülmektedir. İttihad-ı İslam, İttihad-ı din ve uhuvvet-i din kavramlarının kullanımı, Pan-İslamizm kavramının kullanılmasından çok önce Osmanlı Devleti ile Hindistan, Endonezya ve Orta Asya'daki Müslüman sultanlıklar arasında yazışmalarda da karşımıza çıkmaktadır. Pan-İslamcı politika ve organizasyonunun başlangıcı ise, her ne kadar daha öncesinde izleri belirmeye başlamış olsa da II. Abdülhamit döneminde belirgin olarak ortaya çıkmıştır (Azmi Özcan, 1997: 33-34; Landau, 2001: 15-17, 26). Her ne kadar batı düşüncesini yansıtan, akademik olarak kullanımı tartışmalı bir kavram olsa da Hollanda'nın ve diğer Avrupalı sömürge güçlerinin o döneme ait düşünce ve yaklaşımlarını aktarabilme adına söz konusu bu kavram metin içinde kullanılmaktadır.

⁴ Hurgronje Mekke kitabında Doğu Hint Adaları'ndaki ve Malay dünyasındaki halkı tanımlamak için kullanmıştır (Hurgronje, 2007: 7). Mekkelilerin Doğu Hint Takımadaları'nda yaşayan halk için kullandığı isimdir (Witkam, 2007: xv).

birebir gözlemlemeyi hedeflemiştir. Hurgronje'nin bu kararı ona İslam'ın merkezi olan Mekke'yi, Mekke'deki toplumsal hayatı ve dünyanın dört bir tarafından gelen Müslümanların birbirleri ile olan iletişimini ve etkileşimini görme fırsatı da sunmuştur. Bu yönüyle, üniversiteden elde ettiği akademik kazanımlarını sosyolojik incelemeler ile geliştirme fırsatı bulurken, bir yandan da akademik birikimlerini ve üstlendiği İslamî kimliğini araçsallaştırmış ve tüm bunları Müslümanlara yönelik bir silah olarak kullanmıştır.

Oryantalist çalışmaların merkezi konumundaki Leiden'de eğitim alması, linguistik kapasitesinin son derece yüksek olması ve hac ile ilgili yaptığı doktora çalışması ile dönemin önde gelen İslamoloğu ve Arap bilim uzmanı olması, Hurgronje'nin Hollanda hükümeti tarafından Cidde'ye gönderilecek muhbir olarak seçilmesinde rol oynamıştır. Hollanda hükümetinin söz konusu görev için Hurgronje'yi seçmesindeki bu sebepler, aynı zamanda bu çalışmanın gerçekleştirilmesinde etkili olan faktörlerin de başında gelmektedir.

1969'da Süveyş Kanalı'nın açılması, bir yandan Hollanda'nın Buharlı gemilerle Takımadalar'daki sömürge topraklarına ulaşımının kolaylaşmasını ve artmasını sağlarken, bir yandan da Takımadalar-Hicaz bölgesi arasında -Hadramutlu tüccarlar ve Javalı hacılar aracılığı ile- iletişimin ve etkileşimin artmasına olanak sağlamıştır. Osmanlı hâkimiyetinde olan ve Müslümanların merkezi konumundaki Kutsal topraklar arasında artan bu iletişim, Hollanda'nın sömürge topraklarındaki varlığının devamlılığına yönelik endişelerinin de yükselmesine neden olmuştur. Nitekim Mekke'de eğitim gören ulema kesim, bölgede edindikleri İslamî ve fikrî birikimlerini Takımadalar'a taşımaktaydı (Azra, 2004: 3). Bu nedenle Hollanda hükümeti, 1872'de Cidde'de konsolosluk açmış ve hacılara uyguladıkları prosedürlere bağlı olarak aldıkları bilet paraları ile onları parasal açıdan zayıflatmaya çalışmıştır. Bu şekilde Hollanda, Javalı Müslümanların Mekke'de uzun süre kalarak bölgedeki Pan-İslamcı politikalarından etkilenmelerinin önüne geçmeyi hedeflemiştir (Laffan, 2002: 82-84).

Süveyş Kanalı'nın açılması sonrasında Hollanda sömürgecilik faaliyetlerinin artması ile Osmanlı-Malay dünyası arasında artan etkileşim, Hollanda'nın Pan-İslamizm politikasını başlıca problem olarak telakki etmesinde temel faktör olmuştur. Özellikle, 1873'te başlayan Hollanda Savaşı'nda Müslümanların direncini kıramayan ve istediği başarıya ulaşamayan Hollanda yönetimi, Müslümanlar tarafından gösterilen direncin kaynağı olarak gördüğü Pan-İslamizmi ve ulema kesimini birinci gündem maddesi olarak belirlemiştir. Avrupa-Osmanlı-Malay dünyası arasındaki bu ilişkiler ağının merkezinde bulunan hac ve Pan-İslamizm politika bir yandan Müslüman dünyanın kendi içindeki etkileşimini, bir yandan da Müslüman coğrafyalar ile sömürgeci güç olan Hollanda arasındaki iletişimi ve politikaları belirlemiştir. Söz konusu uluslararası iletişim ağı bir yandan Hollanda'da oryantalist çalışmalara şekil verirken, bir yandan da Mekke'den Takımadalar'a geri dönen Müslümanlar aracılığıyla Ortadoğu İslam geleneğinin Malay dünyasına taşınmasında rol oynamıştır (Azra, 2004: 3-4). Başka bir coğrafyadan Takımadalar'a aktarılan bu İslam geleneği buradaki Müslümanların sömürge hükümetine olan tepkilerine ve dolayısıyla sosyal hayatlarına yansımıştır. Çekici bir güç olan dinî inançlar Müslümanların bu sosyal değişiminde en önemli etken olmuştur.

Avrupalı güçlerin, çoğunluğunu Müslüman nüfusun oluşturduğu toprakları sömürgeleri haline getirdiği 19. yüzyılda tek Müslüman güç olan, ancak, siyasî-ekonomik-askerî olarak zayıflamış olan Osmanlı Devleti'nin üstlendiği hilafet makamı, yukarıda bahsi geçen uluslararası ilişkiler ağının merkezinde bulunan Pan-İslamcı politikayı ortaya çıkaran gücü temsil etmekteydi. Yabancı güçlere karşı bir dayanak olarak görülen Osmanlı halifesi tüm Müslümanların koruyucusu olarak kabul edilmekteydi (Özcan, 1997: 39; Landau, 2001: 28-31).

Açe'den yardım talep etmek amacıyla Osmanlı Sultanlarına gönderilen mektuplar, halifenin Osmanlı dışında yaşayan Müslüman halk tarafından nasıl algılandığına bir örnek niteliğindedir. Bu nedenle Osmanlı-Açe ilişkileri, hem dönemin sömürge güçleri için büyük bir tehlike oluşturan Pan-İslamcı düşüncenin Hollanda'ya yönelik etkilerini anlamaya hem de Hollanda'nın nüfuz alanında olan topraklardaki atmosferini daha iyi yorumlamaya yardımcı olacaktır. Bu nedenle, Osmanlı-Açe ilişkileri, hem

Hurgronje'nin Takımadalar'daki danışmanlık görevi sırasında mevcut çevresel faktörleri anlamaya hem de Türkiye'den oldukça uzak bir coğrafyada olan Malay topraklarındaki Müslümanların Türkiye ile arasındaki bağların gün yüzüne çıkarılmasına imkân sağlayacaktır.

İngilizlerin 1857'de sömürge hükümetine isyan eden Hint Müslümanlarını asi olarak suçlaması ve Müslümanları iktisadî, siyasî, sosyal ve kültürel olarak zayıflatmaya çalışmasına benzer bir şekilde (Özcan, 1997: 27) Takımadalar'daki ulema sınıfını toplumsal hayatta zayıflatma politikası izleyen Hurgronje, benimsediği etik politika doğrultusunda Batı tarzı modern bir toplum oluşturmayı hedeflemiştir. Bu nedenle, toplumda mevcut olan ulema-soylu sınıfı arasındaki ayrımı derinleştirmiştir. İzlediği politika doğrultusunda eğitimi etkin bir araç olarak kullanmıştır. Siyasî içerikli faaliyetleri ile Hollanda hükümetinin bölgedeki varlığına karşı tehlike oluşturan ulema sınıfını eğitimsiz bırakırken soylu sınıfına Batı tarzı eğitim sunan Hurgronje, bu yaklaşımı ile İslam'ı siyasî unsurlardan arındırarak ibadetlerle sınırlı bireysel alana sıkıştırmayı hedeflemiştir (Benda, 1958: 44-45; Benda, 1958: 347).

Bu politikaları yürütürken Müslüman bir kimlikle sosyal hayata karışan ve Müslümanlarla birebir ilişkiler kuran Hurgronje, Hollanda adına görev alan önceki kişilerden farklı olarak üstlendiği bu kimlikle din kavramını Hollanda dış siyasetine alet etmiştir. Bu yönüyle bir ilk olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı arşivlerinde "Osmanlı memuru kılığında Hollanda lehine propaganda yapan" ve "münafık" bir isim olarak tanıtılan (BOA, Y.A.HUS 398.110) Hurgronje, Müslüman kimliği üzerinden Takımadalar'da kazandığı statü ile Hollandalı gayrimüslüm bir oryantalist/siyaset adamı olarak gerçekleştiremeyeceği faaliyetlerde bulunmuştur.

Yukarıda değinilen bu konular doğrultusunda gerçekleştirilen bu çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Hurgronje'nin kimliği; İslam anlayışı ve eserleri incelenmektedir. İkinci bölümde, Cidde-Mekke seyahati; Pan-İslamizm politikası; Takımadalar'daki danışmanlık süreci ve bölgedeki iletişim ağı ele alınmaktadır.

Üçüncü bölümde ise oryantalist düşünce yapısı ve oryantalist çalışmalar arasındaki yeri değerlendirilmektedir.

Bu çalışmada hem İslam camiasında hem Avrupa akademisinde hem de döneminin siyasî çevrelerinde karakteri, akademik kariyeri ve dinî kimliği çokça tartışılan Hurgroje'nin (Mansurnoor, 1998: 181) kim olduğu, Mekke-Takımadalar'da gerçekleştirdiği akademik-siyasî çalışmalarının arka plânı ve oryantalist çalışmalar hususundaki önemi aktarılacaktır. Ayrıca, Hurgroje'nin Mekke ve Takımadalar'a gönderilmesinin sebebi olan hac ibadetinin ve bununla ilişkili olarak Pan-İslamcı politikanın uluslararası etkileşim ve iletişim üzerindeki rolü ile toplumsal ve siyasî hayattaki etkisine değinilecektir. Temel olarak ise yukarıda bahsi geçen konular doğrultusunda Hurgroje'yi Türk akademisine belli ölçüde tanıtmak amaçlanmaktadır.

Hurgroje her ne kadar Avrupa'da, özellikle de Hollanda'da çokça araştırılan ve kaleme alınan bir isim olsa da hakkında Türkiye'de hâlihazırda kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır. Ancak, bu çalışmanın konusunu teşkil eden bu isim, İsmail Hakkı Kadı'nın *Doğu Batı* dergisinde yayınlanan "Hollanda'da Şarkiyat Araştırmaları" başlıklı yazının alt başlığında, İsmail Hakkı Göksoy'un *Endonezya'da İslam ve Hollanda sömürgeciliği* kitabının bir alt başlığında ve aynı yazarın TDV İslam Ansiklopedisi'nde ele aldığı "Snouck-Hurgroje, Christiaan" isimli maddesinin altında kaleme alınmıştır.

Bu çalışmada Leiden Üniversitesi Kütüphanesi ve Hollanda Milli Kütüphanesi'ne yapılan ziyaretlerde elde edilen kaynaklardan, Osmanlı'nın Hurgroje konusundaki düşüncesini yansıtan arşiv belgelerinden, Türkiye'deki çeşitli kütüphanelerde bulunan kaynaklardan ve internette erişime açık olan bazı çalışmalardan yararlanılmıştır. Bunun yanı sıra, Hollanda sömürgecilik tarihini, oryantalizmi ve diğer sosyolojik kavramları, oryantalist çalışmaların tarihi süreç içindeki gelişimini ve ilgili bazı oryantalistleri konu edinen çalışmalardan da faydalanılmıştır.

Kaleme aldığı eserlerin Felemenkçe, Malayca, Fransızca, İngilizce, Arapça, Almanca gibi farklı dillerde olması; kitap, makale ve yazışma sayısının fazlalığı Hurgronje'yi çalışılması zor bir konu haline getirmektedir. Ayrıca, çok yönlü ilgi alanları ile dikkat çeken Hurgronje'nin, bütün bu yönleriyle tek bir çalışmada ele alınması mümkün gözükmemektedir. Bu nedenle, söz konusu bu çalışma, Hurgronje'nin yetişme şartları, onu Malay Müslüman toplumu ile etkileşime sürükleyen süreçler ve bu etkileşim doğrultusunda sömürge hükümeti için görev aldığı danışmanlık kapsamında ortaya koyduğu yaklaşım ile sınırlandırılmıştır.

Hurgronje'nin çok yönlü bir kişiliğe sahip olması ve akademik anlamda çok üretken olması, hem ortaya koyduğu düşünce ve politikaların bütüncül olarak anlaşılmasını hem de farklı çalışmalarda kaleme aldığı benzer konuların karşılaştırılmasını zorlaştırmıştır. Bu bağlamda bu çalışma, Hurgronje'nin Türk akademisinde yapılacak daha detaylı çalışmalar için bir başlangıç niteliğindedir. Çalışma içinde ele alınan her bir konu daha kapsamlı araştırmalara ihtiyaç duymaktadır. Özellikle, Hurgronje'nin *Holy War* kitabında ve diğer benzer yazılarında kaleme aldığı halifelik ve Osmanlı-Türkiye tarihine yönelik düşünceleri incelemeye değer hususlardır.

BÖLÜM II

BİYOĞRAFİSİ

2.1. Christiaan Snouck Hurgronje Kimdir?

Protestan bir ailede dünyaya gelen Christiaan Snouck Hurgronje, hem arkadaşı hem de hocası olan I. Goldziher⁵ (1850-1921) ile birlikte modern dönem İslam çalışmalarının kurucularından biri (Bosquet ve Schacht, 1957: vii; Batunsky, 1981: 295; Jung, 2010: 288) olarak görülmektedir. İslam ve Arap dili-edebiyatı üzerine çalışmaları, öne sürdüğü fikirleri ve siyasî alanda Hollanda hükümetine sunduğu hizmetleri ile hem bir akademisyen hem de bir siyasetçi olarak tarihteki yerini almaktadır. Özellikle Hollanda Savaşı'ndaki rolü ile ön plâna çıkan Hurgronje, İslam'a dair bilgisini Açelilerin direncini kırmak, Hollanda sömürge yönetimi için strateji geliştirmek ve sömürge politikalarını Açe halkına empoze etmek için kullanmıştır. Bu bağlamda, Hollanda hükümetine bilgi aktaran siyasî bir kişilik olarak tanımlanmıştır (Muhibbuddin, 2019: 146).

Bu bölümde, sosyal bilimler alanında sosyolojik, antropolojik ve etnografik; siyasî alanda politika kurucu faaliyetler gerçekleştiren, Hollanda'nın en tanınan ve en tartışmalı İslam bilimcisi (Vrolijk ve Leeuwen, 2014: 117) olan bu ismin hayatı irdelenecektir. Burada kronolojik olarak ele alınacak bazı hususlar çalışmanın diğer bölümlerde daha detaylı bir şekilde incelenmektedir.

⁵ Yahudi asıllı bir oryantalist olan Goldziher, 22 Haziran 1850'de Macaristan'da doğmuştur. Sami dilleri üzerine eğitim almış, Yahudilik ve İslam üzerine çalışmalar yapmıştır. Macaristan'da Yahudi Birliği'nde sekreter olarak çalışmış, Rabbanî Seminerinde din felsefesi dersleri vermiştir. Aynı zamanda Budapeşte Üniversitesi'nde profesör olarak da çalışmıştır. Fas, Çin ve Malay bölgelerinde önemli isimlerle iletişim kurup etkili çalışmalar yapan Goldziher, 20 Kasım 1921'de vefat etmiştir. Özellikler hadis ilminin gelişimi ile ilgili çalışmalarıyla da tanınmaktadır (Gottheil, 1922: 189-193).

Hurgronje, 8 Şubat 1857 tarihinde Hollanda'nın Brabant şehrinin Oosterhout kasabasında doğmuştur. Annesi Anna Maria de Visser (1819-1892), babası ise Protestan-Kalvinist bir rahip olan Jacob Julianus Snouck Hurgronje'dır (1812-1870) (Carvalho, 2010: 23; Pesce, 1986: 7; "Christiaan Snouck Hurgronje," 2020). İlk ve orta öğrenimini doğduğu şehirde tamamlamış, 1870-1874'te Breda'da üniversiteye hazırlık amacıyla Yunanca ve Latince dersleri almıştır (Vrolijk ve Leeuwen 2014, 118; Bedevi, 1984: 245; Branden ve Frederiks, 1888-1891). Üniversite eğitimini ise 1874'te, hümanist eğilimlere dayalı liberalizm, modernizm ve deneyselliğin bir arada bulunduğu bir düşünce sistemine bağlı olan Leiden Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde almıştır (Carvalho, 2010: 35).

İlahiyat Fakültesi'ni 1878'te bitiren Hurgronje, kendisine teklif edilen papazlık görevini reddetmiştir. İlahiyat alanında döngüsel akıl yürütme biçiminde bilimsel bir ilerleme olmadığını düşündüğü için eğitimine Goeje (1836-1909) ve Reinhart Dozy'nin⁶ (1820-1883) yönetimindeki Doğu Dilleri bölümünde devam etmiştir. Bu bölümde, akademik düşüncesini etkileyecek olan Kutsal Kitap eleştiriciliğinin analitik yöntemlerini öğrenmiştir (Jung, 2011: 182-183; Koningsveld, 1980: 763).

Leiden'deki eğitiminde oryantalist çalışmalar profesörü olan hocası Goeje, Hurgronje'yi akademik anlamda önemli ölçüde etkileyen isimlerden birisi olmuştur (Carvalho, 2010: 25. Özellikle, Dozy'nin *Mekke'deki İsrailioğulları (De Israëlieten te Mekka)* kitabını okumasını tavsiye ederek doktora tezi konusunda Hurgronje'yi yönlendirmiştir. Bu yönlendirmeler doğrultusunda Hurgronje, 1880 yılında Goeje danışmanlığında *Het Mekaansche Feest (Mekke Bayramı)* başlıklı doktora tezini yazmış ve Leiden Üniversitesi'nden mezun olmuştur.

Yukarıda bahsi geçen tezini verdikten sonra Strazburg'a giderek hocası Goeje'nin de arkadaşı olan Theodor Nöldeke'den⁷ (1836-1930) Arapça ve Aramice üzerine dersler

⁶ Fransa kökenli Hollandalı oryantalist Dozy, üniversite eğitimini Leiden'de almıştır. Temel çalışma alanı, oryantalist çalışmalar; Arap dili ve Arap tarihidir. *Het İslamisme (İslamcılık)* ve *De Israëlieten te Mekka (Mekke'deki İstailoğulları)* önemli eserleri arasındadır ("Reinhart Pieter Anne Dozy," 2020).

⁷ Alman dil bilimci ve oryantalist olan Nöldeke, 1836'da Almanya'da dünyaya gelmiştir. Sami dilleri ve İslam Tarihi ve Medeniyeti üzerine çalışmalar yapmış olan Nöldeke, Göttingen; Viyana; Leiden ve

almıştır. 1881 yılına gelindiğinde, Leiden’de sömürge topraklarında görev almak üzere memur yetiştirmek için açılan “Hindoloji” bölümünde İslam ve Müslümanlar üzerine dersler vermeye başlamış ve bu görevini 1887 yılına kadar sürdürmüştür (Behn, 2012: vii; Jung, 2011: 183). 1884-1885’te Cidde-Mekke seyahatini gerçekleştirmiştir (Pesce, 1986:9; Witkam, 2007: xvii-xviii; Bedevi, 1984: 245).

1889 yılında HDHA’ya memur olarak gönderilen Hurgronje (Wensinck, 1936: 123), 1891’de Doğu Dilleri ve İslam Hukuku danışmanlığına, 1898’de ise Yerli ve Arap İşleri danışmanlığına getirilmiştir (Oostdam,1999: 19; Zwemer, 1968: 404). 17 yıl boyunca görev yaptığı HDHA’dan 1906 yılında Leiden’e geri dönmüştür. Leiden’e geri döndükten sonra Hollanda’da akademik çalışmalarına devam etmiştir (Oostdam, 1999: 19).

Leiden’e dönüşünden sonra Cambridge ve Leiden üniversitelerinden hocalık teklifleri alan Hurgronje, Leiden’den gelen teklifi kabul ederek hocası M. J. de Goeje’den boşalan Arapça kürsüsünde çalışmaya başlamıştır (Drewes, 1957: 4; Vrolijk ve Leeuwen, 2014: 113). Yaptığı çalışmalarla genel anlamda “oryantalist çalışmalar” alanında, özelde ise Arapça ve İslamî çalışmalar alanında Leiden Üniversitesi’ne ün kazandırmıştır (Jong, 1986: 171).

Kendi özel çabasıyla Osmanlıca öğrenen Hurgronje, gözlem yapmak üzere 1908’de İstanbul’u ziyaret etmiş ve bu esnada patlak veren Jön Türk devrimine bizzat şahit olmuştur (Pedersen, 1957: 29). 1911’de Mısır’da, 1914’de Kahire ve Amerika’da bazı üniversitelerde misafir öğretim görevlisi olarak görev almış ve gittiği bu yerlerde İslam ve Müslümanlar üzerine yaptığı araştırma ve gözlemlerini aktarmıştır (Behn, 2004: 417; Zwemer, 1968: 404). Aynı zamanda, sömürge topraklarındaki olayları sürekli olarak takip ederek HDHA’daki sömürge hükümetine Müslümanlarla ilgili sunduğu danışmanlık görevini de sürdürmeye devam etmiştir (Niel, 1957: 592). Akademik ve

Berlin üniversitelerinde eğitim almıştır. 1536’da Kur’ân tarihi üzerine yazdığı Kur’ân *Tarihi* (*Geschichte des Korans*) kitabı ile “French Academie den Inscriptions” (Fransız Akademi Yazıtları) ödülünü almıştır. Çeşitli üniversitelerde dersler veren Nöldeke, 1872’de Strazburg Doğu Dilleri bölümüne atanmış ve burada alanıyla ilgili önemli çalışmalara imza atmıştır (Müller, 1906: 125-127).

politik çalışmalarını hayatının sonuna kadar devam ettirmiştir. Yalnızca bir akademisyen olarak değil, aynı zamanda bir siyaset adamı olarak da değerlendirilmektedir. Bu durum onun çok yönlü kişiliğinin bir yansıması olarak görülmektedir.

Çalışma hayatında üstlendiği görevlere bakıldığında onun aktif akademik ve siyasî hayatı daha iyi anlaşılacaktır. Yürüttüğü görevler şu şekilde sıralanabilir; a) Hollanda Doğu Hint Adalarında Doğu Dilleri ve İslam Hukuku Danışmanlığı, b) Hollanda Doğu Hint Adaları'nda Yerli ve Arap İşleri Danışmanlığı, c) Hollanda'da Yerli ve Arap İşleri Danışmanlığı, d) Leiden Üniversitesi'nde Arapça ve İslamî Çalışmalar Profesörlüğü, e) İslam Ansiklopedisi Editörlüğü, f) Leiden Üniversitesi Doğu'ya Ait El Yazıları Koleksiyonu Müdürlüğü, g) Hollanda Doğu Toplumu Başkanlığı.

Bu çalışmaları sırasında birçok Avrupalı akademisyen, oryantalist ve Hollanda koloni yönetiminden kişilerle iletişim kurmuştur. Özellikle Macar asıllı Ignaz Goldziher ve Theodor Nöldeke, Hurgronje'nin yakın ilişkide olduğu ve düşüncelerini paylaştığı isimlerin başında gelmektedir. Ayrıca, sayesinde Rus akademisi ile yakın temas kurma fırsatı bulduğu, Londra'da bir el yazması üzerine beraber çalıştığı V. R. Rozen (1849-1918) (Krackovsky, 1966: 375), Hurgronje'nin yalnızca Avrupa'dan değil, diğer bölgelerden akademisyenlerle de çalışmalar yaptığını göstermektedir. Öte yandan, Arabistan ve HDHA'dan pek çok Müslümanla da iletişim ağı kurmuştur. Bu Müslümanlar arasında ulemadan ve yönetim sınıfından Hasan Mustafa, Raden Ebu Bekir (1884-1912) ve Habib Abdurrahman ez-Zahir⁸ (1833/34-1896) gibi isimler yer

⁸ 1833/34'de Hadramut'ta doğmuştur. Hint okyanusunda pek çok bölgeye, İstanbul'a, İtalya'ya, Almanya'ya ve Fransa'ya yolculuk yapmıştır. Bu yolculuklarının sonunda yolu Açe'ye düşen ez-Zahir, Açe sultanı tarafından bölgede bulunan "Büyük Cami"ye yönetici olarak atanmıştır. Daha sonra, sultana sunduğu hizmetler nedeniyle din işleri başkanı ve Tjot Putu'nun yöneticisi olarak atanmıştır. Hollanda Savaşı'ndan hemen önce Açe elçisi olarak İstanbul'a gitmiş ve Osmanlı-Açe arasında önceki dönemlerde kurulmuş olan siyasî ilişkileri canlandırmaya çalışmıştır. Hollanda Savaşı'nın başlamasından sonra ise Sultan Mahmud'un vefatının ardından kendisine Hollanda Savaşı konusunda diğer ülkelerle görüşmeler yapma yetkisi verilmesi üzerine İstanbul'a ve Paris'e gitmiş, Açe'ye yardım edilmesi talebinde bulunmuş, ancak, beklediği desteği bulamamıştır. Sömürge yönetimine barışın tesisi konusundaki çağrılarının da sonuçsuz kalması üzerine Açe'ye dönerek savaşta Açelilere liderlik etmiştir. Fakat, savaşta mağlubiyetin kaçınılmaz olduğunu düşünmesi nedeniyle Hollanda hükümetine belirli bir miktarda aylık maaş ile Mekke'ye sürgün edilmesini talep etmiş ve bu talebin kabul edilmesi

almaktadır. Bu kişilerle tesis ettiği iletişim ağından gerek danışmanlık görevinde gerekse eserlerini kaleme aldığı sırada büyük oranda faydalanmıştır. Özellikle, Takımadalar'da sömürge hükümetine danışman olarak çalıştığı dönemde Müslümanlarla kurmuş olduğu bu bağlantılar, bölgedeki alan çalışmalarını görece başarılı ve önemli kılan faktörlerden birisi olmuştur.

1927 yılında 70 yaşında iken üniversitedeki görevinden emekli olan Hurgronje (Kappers, 1936: 138), Hollanda Sömürge Hükümeti'ne sunduğu danışmanlık görevini ölümüne kadar devam ettirmiştir. Bu görevi kapsamında Cidde'ye gönderilecek diplomatların seçimini ve eğitimini gerçekleştirmiştir (Pesce, 1986: 8). 26 Haziran 1936'da 79 yaşında iken vefat eden Hurgronje'nin ölümü, "Man" ve Nature" dergilerinde ilan edilmiştir. Ölüm yaşını 81 olarak yazan "Nature" dergisinin bu konuda yanlış bilgi aktardığı görülmektedir (Kappers, 1936: 138; Nature, 1936: 317).

Son yolculuğunda kendisine yalnızca doktoru ve aynı zamanda arkadaşı olan Profesör Van Calcar'ın eşlik etmesine izin vermiştir (Jung, 2011: 186). Leiden'de bir Hristiyan mezarlığına gömülmüştür. Bu durum Hurgronje'nin Mekke ve Takımadalar'da Müslüman kimliğini bir araç olarak kullandığı ve Hollanda hükümeti adına çalışan bir siyasi bir isim olduğu yönündeki iddiaları destekleyici niteliktedir.

2.1. İslam Anlayışı

Özellikle İslam hukuku ile ilgili çalışmalar yapan Hurgronje'nin, fıkıhın tarihî bağlamı içindeki gelişimini, hadis literatürü ile bağlantılı olarak tabiatı, ana karakteristik özellikleri, hüküm kaynakları ve temel kaynakları olarak gördüğü icma konularını ele aldığı görülmektedir. Bu konuları ele alırken de İslam üzerine Avrupa'da kabul görmüş eski düşünce sistemine değil, ana kaynak olan İslamî verilere ve Müslüman toplum analizine dayanmıştır. Bu yaklaşımıyla çoğu oryantalistten ayrılmaktadır. Öte yandan İslam hukuku ile ilgili ortaya koyduğu değerlendirmelerin İslam'ın inanç ve

üzerine 1878'de Mekke'ye gitmiştir. 1896 yılında sürgün edildiği Mekke'de vefat etmiştir. (Reid, 44-59: 1972; Schmidt, 62: 1992; Hurgronje, 1906a: 173,175; Özay, 2020:76).

kabullerine ters düştüğü görülmektedir. Örneğin, hac ibadetinin kökeninin cahiliye Araplar olduğunu ve bu ibadetin İslam'a hukukçular tarafından sokulduğunu ifade etmiştir (Bousquet ve Schacht 1957, 74). İslamî kaynaklar incelendiğinde bunun doğru olmadığı aşikârdır. Aynı şekilde, üniversite eğitimini aldığı Leiden Üniversitesi'ndeki düşünce sisteminden etkilenerek ortaya koyduğu, klasik bir oryantalist söylem olan "Kur'an'daki bazı ayetlerin Yahudi ve Hristiyan geleneğinden etkilenen Hz. Peygamber tarafından yazıldığı" şeklindeki düşüncesi (Hurgronje, 1886: 264), İslam dininin inanç sistemi ile çelişmektedir.

Kur'an ve hadisin Hz. Muhammed'in hayatının öğrenilmesinde kullanılacak birer tarihî veri niteliğinde olduğunu öne süren Hurgronje (Koningsveld, 1986: 434), Kur'an'daki hükümlerin Yahudi ve Roma hukukundan alındığını iddia etmiş (Bousquet ve Schacht, 1957: 74) ve İslam'ı bir hukuk dini olarak görmekle birlikte, İslam hukukunun bir hukuk sistemi olmadığını savunmuştur (Bosquet ve Schacht, 1957: 48). Ona göre, İslam hukuku bir "deontology" yani insanların sahip olduğu haklarından ziyade görevlerine odaklı bir "dinî görevler sistemi"dir. Bu nedenle rasyonel analizinin başarılı olması mümkün değildir (Bosquet ve Schacht, 1957: 256-262).

Ayrıca, İslam hukukunun Emeviler döneminden itibaren yöneticilerin istekleri ve çıkarları doğrultusunda, yönetici sözlerinin Hz. Muhammed'in rivayeti şeklinde gösterilmesi suretiyle, düzenlendiğini ifade etmiş ve İslamî hukuk kaideleri ile pratikteki gerçeklerin çeliştiğini öne sürmüştür. Vahiy kaynaklı İslam hukuk sisteminin insan müdahalesiyle değiştiğini iddia ettiği bu süreci ise sekülerleşme olarak ifade etmiştir (Hurgronje, 1906a: 324; Hurgronje, 1924: 62).

Genel itibarıyla İslam'ı; ibadet, muamelat ve siyaset olmak üzere üç alana ayıran Hurgronje (Alfian, 1987: 8), ibadetler noktasında Müslümanların tamamen özgür olmasını savunurken, muamelatla⁹ ilgili uygulamalarda Müslümanlara saygı

⁹ Genel anlamıyla fikhın ibadetler dışında kalan kısmını, yani hukukun tamamını ifade etmektedir (Aybakan, 2005).

duyulmasını, ancak, bununla birlikte bu alandaki uygulamaların Batılı tarzda modern bir yapıya evrilmesinin sağlanması gerektiğini öne sürmüştür. Öte yandan İslam'ın siyasî unsurlarına ise tamamen karşı çıkarak bu unsurlarla mücadele edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu yaklaşımıyla dinî İslam (*religious Islam*)-siyasî İslam (*political Islam*) ayrımını formüle ederek İslam'ı siyasetten ayırmıştır (Benda, 1958: 44-45).

İslam'ın siyasî alanına kesin bir şekilde karşı çıkarak Hollanda hükümetine karşı siyasî İslam dürtüleriyle hareket eden müslümanları “fanatik” olarak tanımlamış ve bu kesim ile kararlı bir şekilde mücadele edilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Burhanuddin, 2014: 52). Bu şekilde, İslam'ın siyasî-dinî alanlarını birbirinden ayırmış ve bir din olarak İslam'la değil, sömürge güçleri için büyük bir tehdit oluşturan cihat anlayışının temel dayanağı olan siyasî İslam'la savaşılmaması gerektiğini savunmuştur. Müslümanların ibadetlerine olanak sağlayan fakat siyasî girişimlere şiddetle karşı çıkarak siyasî unsurlardan arındırılmış ve dinin özel hayata indirildiği bir toplum projesi çizen Hurgronje, bu düşüncesiyle İslam dininin bütünsel yapısını kavrayamadığı ve/veya yanlış analiz ettiği görülmektedir.

Hollanda Savaşı'nda kendi topraklarını savunma adına örgütlenme ve saldırı girişimlerini fanatizm/aşırılık olarak açıklayan Hurgronje, bu düşüncesiyle kendi çıkarları doğrultusunda gerçekleştirdiği işgal ve ihlal girişimlerini meşru gören, buna karşılık, kendisine gösterilen reaksiyonları haksız tepkiler olarak açıklayan klasik Avrupalı oryantalist zihniyetini ortaya koymuştur. Cavalı Müslümanların siyasî İslam dürtüleri ile Hollanda sömürge yönetimine karşı ortaya koyduğu mücadelenin önünü kesme adına HDHA'da seküler dinî yapı tasarlamıştır. Bu bağlamda İslam'ı siyasî unsurlardan arındırarak ve hukuki alandaki uygulamaları Batılı tarzda modern bir yapıya indirgeyerek, dinî ibadetlerle sınırlandırmayı ve bireyin özel hayatına indirgemeyi tasarlamıştır. İslam için mümkün olmayan bu “seküler İslam sistemi” ile İslam konusundaki yanlışlığını ortaya koymuştur. İslam; siyasî, dinî, hukukî unsurları ile bir bütündür ve her ne kadar sekülerliğin getirdiği dünya düzeninde bazı seküler unsurları içine almış olsa da Hurgronje'nin tasarladığı seküler sistemi kabul edecek bir

yapıda değildir. Bu noktada Harry Benda¹⁰ (1919-1971) da Hurgronje'nin Müslüman bir coğrafyada din-politika ayrımını gerçekleştirmeye çabalamasının gerçeklikten uzak olduğunu ve bu ayrımın bir müddet başarı gösterebileceğini ancak, uzun vadede başarısızlığa uğrayacağını belirtmektedir (Benda, 1958: 346).

Benda'nın bu düşüncesi sekülerizmin başlı başına Avrupa kaynaklı bir kavram olması meselesine dayanmaktadır. Nitekim menşei Hristiyan dünyası olan sekülerizm; Avrupa'da meydana gelen reformasyon, rönesans, modernite ve sanayi devrimi gibi siyasî, sosyal ve ekonomik süreçlerden etkilenerek ortaya çıkan ve gelişen bir kavramdır. Katolik kilisesinin tekelinde tuttuğu egemenliğe karşı çıkararak dini ilk kaynağına döndürme ve saflaştırma çabası olarak 16. yüzyılda Almanya'da ortaya çıkan Reform hareketi ve buna mukabil Protestanlığın doğuşu, rasyonel düşünceye dayalı eleştirel bir yaklaşım ile dinin kurumsal gücünü azaltmış ve papazların yetki alanını sınırlandırmıştır. Rasyonel düşüncenin zirve noktası olan Aydınlanma Düşüncesi'nin de ortaya çıkmasında önemli rol oynayan Protestan hareketinin Katolik kilisesi bünyesindeki kurumsal yapıya yönelik eleştirileri, Batı toplumunun sekülerleşmesinde önemli bir faktör olarak görülmektedir. Ayrıca, 17. yüzyıl sonundan itibaren Rönesans şehirlerinin, bununla birlikte kapitalizmin gelişme göstermesi ve toplumsal dönüşümler sonucunda meydana gelen mutlakiyeti yönetimler ile bu yönetim altındaki toplumlar arasında yaşanan krizler, diğer modern dönem olguları gibi, sekülerliğin "bu dünyayı" önceleyen düşünce yapısının da oluşmasını sağlamıştır (Özay, 2020: 88-96).

Söz konusu süreçte belirleyici faktör olan Protestanlığın doğuşu ile birlikte Batı'da yüzyıllarca savunulan "öte dünya" yönelimi, yerini yine dinî kabuller içeren "bu dünya" yönelimine bırakmıştır. Leiden Üniversitesi'nde büyük oranda etkili olan,

¹⁰ Prag'da Yahudi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası'nda çalışmış ve bir süre Cava'da yaşamıştır. Yeni Zelande ve Amerika'da eğitim aldıktan sonra Rochester ve Yale üniversitelerinin tarih bölümlerinde görev almıştır. Özellikle kolonyal ve post-kolonyal dönemde Endonezya'daki İslam temsilcileri üzerine çalışmalar yapmıştır. Güneydoğu Asya çalışmaları önemli bir isim olmasından dolayı Asya çalışmaları birliğince Benda adına Harry J. Benda ödülleri vermektedir (Mcvey, 2011: 589-590).

rasyonaliteye dayanan düşünce yapısını içeren Kutsal Kitap eleştiriciliği de aynı şekilde Protestanlığın doğuşu ile ilişkilidir (Jung, 2010: 290).

Eğitimini Leiden’de alan Hurgronje de yukarıda bahsi geçen sürece bağlı olarak ortaya çıkan Kutsal Kitap eleştiriciliğinin de temelini oluşturan Protestan düşünce yapısından etkilenmiş ve rasyonaliteyi ön plâna çıkarmıştır. Nitekim bu yaklaşımı doğrultusunda İslam’ı, romantik bir oryantalist yaklaşımından ziyade objektif araştırma nesnesi olarak ele almış ve döneminin en önemli meselesi olarak gördüğü İslam’ın, birincil kaynağı olan Kur’ân’dan öğrenilmesi gerektiğini savunmuştur (Ali, 2016: 77-79: Hurgronje, 1916: 12-16, 142).

Bu yaklaşımı ile Hurgronje, Leiden ekolündeki rasyonalite etkisi ile İslam’ı objektif bir araştırma nesnesi olarak görmüş ve Hollanda sömürge hükümeti için yaptığı çalışmalarda Müslümanlar üzerine gerçekleştirdiği incelemelere dayanarak insanoğlunun yeryüzündeki kontrolü eline geçirmesi anlamına gelen moderniteyi (Berger, 1976: 20) sömürge topraklarındaki Müslüman topluma empoze etmeyi amaçlamıştır. Nitekim o, bir parçası olduğu kolonyalizmi yalnızca sömürge güçleri için ekonomik çıkar sağlayan bir olgu olarak değil, aynı zamanda sömürge halkının moderniteye ulaşmasını sağlayan bir medenileştirme projesi olarak da görmüştür (Buskens, 2006: 40). Bu düşüncesine dayanarak HDHA’da ortaya koyduğu politikalarla Batı’nın ekonomik çıkarlarının devamlılığının sağlanabilmesi adına çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bölgedeki toplumları seküler bir topluma dönüştürme politikasına hizmet etmiştir.

İslam’a belli noktalarda eleştiriler getirmekle birlikte, İslam’ın içinde barındırdığı az miktardaki modern unsurları tanımlama girişiminde bulunmuş ve kültürler arası fikir alışverişini incelemiştir. Ancak, bunu yaparken dolaylı veya doğrudan, Hristiyan öğeler içeren Batı paradigmalarını kullanmıştır. Bu yaklaşımı doğrultusunda Müslümanların kendi modern medeniyetlerini oluşturabileceğini öne süren Hurgronje, İslam ile modern düşünce arasında bir bağ oluşturulması gerektiğini savunmuştur. Bunun için HDHA’daki danışmanlık görevinde modern Müslüman toplum projesi

çizmiştir. Bu projesi kapsamında Agus Salim gibi modernist Müslümanların hükümette çeşitli pozisyonlara gelmesi için destekte bulunan Hurgronje, yardım ettiği bu kesim tarafından saygı duyulan bir isim haline gelmiştir (Ali, 1916: 77-83).

Hollanda'nın İslam'a yönelik söyleminin tarihî bilgilere dayalı olmaktan ziyade süregelen sabit düşüncelere dayandığını düşünmüş ve bu yaklaşımın aksine, İslam'ı ideoloji haline getirmeden tarihsel çerçevede ele almıştır. Ayrıca, İslam'ı romantik bir oryantalist yaklaşımından ziyade objektif araştırma nesnesi olarak ele alan Hurgronje, Avrupalı yazarların ikincil kaynaklardan elde ettikleri yüzeysel, ön yargılı ve kurgusal bilgiye dayalı İslam anlayışlarını eleştirmiş ve dönemin en önemli meselesi olarak gördüğü İslam'ın, birincil kaynağı olan Kur'an'dan öğrenilmesi gerektiğine vurgu yapmıştır (Ali, 2016: 77-79; Hurgronje, 1916: 12-16, 142).

Hurgronje'nin İslam anlayışı noktasında Kevin W. Fogg¹¹ ise konuya farklı bir açıdan yaklaşarak Hurgronje'nin Arap merkezli bir İslam anlayışının olduğunu öne sürmüştür. Fogg'a göre Hurgronje okuduğu klasik metinlerden ve Mekke'de kaldığı süre zarfındaki gözlemlerinden etkilenerek bir İslam tasavvuru oluşturmuş ve bu nedenle Endonezya Müslümanlarını Araplara nazaran daha aşağı konumda görmüştür (Fogg, 2014: 51,62). Fogg bu savını, Hurgronje'nin Cavalılar hakkında *De Atjèhers (Açeliler) ve Mekka in the Later Part of the 19th Century (19. Yüzyıl İkinci Döneminde Mekke)* eserlerindeki; Cavalı Müslümanlar arasında az sayıda âlim bulunduğuna, bu bölge insanının Arapça'ya hâkim olmadığına ve Hadramutlu Arapların girişken ve becerikli bir yapıda iken, Cavalıların utangaç ve alçak gönüllü olduğuna -ki bunu Cavalılar açısından olumsuz bir durum olarak değerlendirmiştir- dair ifadelerine dayandırmaktadır (Hurgronje, 2007: 5, 97, 186, 219; Hurgronje, 1906b: 275).

Fogg'a göre; toplumların etnolojik özelliklerinin ve siyasî-sosyal gelişmelerinin farklılık arz etmesinden dolayı İslam'ın da toplumdan topluma farklı şekilde tezahür

¹¹ Karolina Asya Merkezi'de müdür yardımcısı, Oxford Üniversitesi tarih bölümünde araştırma üyesi ve Amerikan Tarih Birliği'nin aktif bir üyesidir. Aynı zamanda, Endonezya ve Malay Dünyası dergisinde yayın kurulunda görev almıştır. Özellikle, 20. yüzyılda Güneydoğu Asya (özellikle Endonezya) İslam'ı üzerine çalışmalar yapmıştır ("Dr. Kevin W. Fogg", t.y.; "Biography", t.y.).

ettiğini öne sürerek (Hurgronje, 1906b: 277) Arap kökenli Müslümanlarla Takımadalar'daki Müslümanlar arasında yaptığı bu karşılaştırma, Hurgronje'nin Takımadalar'daki Müslümanlara, Araplara nazaran daha olumsuz bir bakış açısı sergilediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, Hurgronje'nin Takımadalar'daki iletişim ağının ağırlıklı olarak yerlilerden değil Hadramutlu Araplar'dan oluştuğuna vurgu yapan Fogg, bunun, Hurgronje'nin Endonezyalı Müslümanları görece daha düşük bir konumda gördüğüne ve Hicaz merkezli bir İslam anlayışına sahip olduğuna işaret ettiğini belirtmiştir. Aynı şekilde, Hurgronje'nin Açelilerin basit (*simplistic*) ve sinkretik (*syncretic*) bir dinî yapıya sahip olduğuna dair söylemlerini de bu doğrultuda yorumlamıştır (Fogg, 2014: 57-58).

2.3. Eserleri

İngilizce, Almanca, Felemenkçe, Arapça ve Cava diline oldukça hâkim olan Hurgronje 15 dil konuşabilmekte (Carvalho, 210: 5) ve kaleme aldığı eserlerinde farklı diller kullanmıştır. *Het Mekkaansche Feest (Mekke Bayramı)* (Felemenkçe); *Mekka; Mit Bilderatlas (Resimli Atlaslarla Mekke)* (Almanca); *Politique Musulmane de la Hollande (Hollanda Müslüman Siyaseti)* (Fransızca); *Nasihah-nasihah C. Snouck Hurgronje Semasa Kepegawaiannya Kepada Pemerintah Hindia Belanda (C. Snouck Hurgronje'nin Danışmanlığı Sırasında Hollanda Hükümetine Tavsiyeleri)* (Malayca) farklı dillerde yazdığı eserlerden bazılarıdır.

Özellikle HDHA'daki akademik ve siyasî faaliyetleri ile ön plânda olan Hurgronje'nin, HDHA'da İslam'ın konumu; Açe'deki sosyal-dinî-siyasî durum; sömürge topraklarındaki politikalara dair 1400'den fazla makale kaleme aldığı bilinmektedir (Muhibbuddin, 2019: 46). Temel eserlerinin hepsini 1906 yılına kadar yazmış olan Hurgronje, daha sonraki yıllarda yalnızca güncel İslamî meselelere dair görüşlerini ve bazı akademik konulara dair düşüncelerini kaleme almıştır. 1908'de gittiği İstanbul'da kendisinin de bizzat şahit olduğu olay üzerine yazdığı, Jön Türk Devrimi olarak bilinen *Young Turk Revolutions*, halifelik üzerine yazdığı *Holy War (Kutsal Savaş)* ve Filistin meselesi üzerine yazdığı *Revolt in Arabia (Arabistan'da*

Devrim) yaşadığı dönemde güncel meselelere dair kaleme aldığı yazılarının örneklerindedir.

Hurgronje'nin bu şekildeki kısa yazıları, 1923-1927 yılları arasında A. J. Wensinck tarafından bir araya getirilerek *Verspreide Geschriften van C. Snouck Hurgronje* (*C. Snouck Hurgronje'nin Derleme Yazıları*) başlığıyla altı ciltlik kitap olarak yayınlanmıştır (Pedersen, 1957: 5; Jung, 2011: 186). Ayrıca Açe'de sömürge hükümetine sunduğu tavsiyeler E. Gobee ve C. Adriaanse tarafından *Ambtelijke Adviezen van C. Snouck Hurgronje* (*C. Snouck Hurgronje'nin Resmi Tavsiyesi*) başlığıyla üç ciltlik bir eser olarak yayınlanmıştır.

Bunun yanı sıra S. Van Ronkel, Hurgronje'nin hemen hemen tüm el yazılarının bulunduğu bir listeyi *Handlist of Arabic Manuscript* (*Arapça El Yazıları Listesi*) kitabında yayınlamıştır (Voorhoeve, 1980: v). Aynı zamanda P. Sj. Van Koningsveld¹² de Hurgronje'nin hem öğretmeni hem de arkadaşı olan Theodor Nöldike'ye gönderdiği mektuplarını *Orientalism and Islam: The Letters of C. Snouck Hurgronje to Th. Nöldeke* (*Oryantalizm ve İslam; C. Snouck Hurgronje'nin Th. Nöldeke'ye Mektupları*) adıyla bir kitap halinde yayınlamıştır (Koningsveld, 1985: xii).

Bugün, bahsi geçen bu eserler de dâhil olmak üzere, Hurgronje'nin çoğu eseri Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'nde erişime açık durumdadır. Üniversite tarafından 2006 yılında dijital olarak da yayınlanan bu eserler arasında Hurgronje'nin kitap, makale ve fotoğraflarının yanı sıra henüz yayınlanmamış olan yazıları ve mektupları da bulunmaktadır. Hurgronje'nin kütüphaneye bağışladığı 10.000 basılı kitabı, 1.100 el yazısını, şahsi notları ve çekmiş olduğu fotoğrafları içeren bu koleksiyon, özellikle Takımadalar'daki çalışmalarına ışık tutmaktadır.

¹² 1943 yılında doğan Koningsveld, 1962-1968 yılları arasında Vrije Universiteit Amsterdam'da Semitik Diller bölümünde okumuştur. İslam çalışmaları profesörüdür. Doktora derecesini Leiden Üniversitesi'nde 1976'da yazdığı Latin-Arapça sözlüğü ile almıştır. Arapça el yazmaları, dinî azınlıklar, Müslüman-Hristiyan çatışmaları ve Avrupa'da Arapça ve İslam tarihi üzerine araştırmalar yapmaktadır. İslamî ilimlere yönelik dersler vermiştir. Dinler Tarihi ve İslamoloji alanlarında çalışmaları vardır. Leiden Üniversite'sinde görev alan Profesör Koningsveld, aynı üniversiteden emekli olmuştur (Koningsveld, 1980: 763).

Söz konusu tüm bu çalışmalarıyla İslam'ın temeline dair açıklamalar ortaya koyması ve alan çalışmalarında yaptığı gözlemlere dayanarak Müslüman toplumları her yönüyle tasvir etmesi ile Avrupa akademisine etnografik çalışmalar alanına oldukça önemli katkılar sağlamıştır (Pedersen, 1957: 29).

Farklı dillerde yazdığı çok sayıdaki eser ve bunun yanı sıra anonim olarak yayınladığı yazılarının da olduğu göz önünde bulundurulursa (Carvalho, 2010: 7) Hurgronje üzerine kapsamlı bir çalışmanın yapılmasının zorluğu ortaya çıkmaktadır. Öyle ki, hakkında yapılan çok sayıda çalışmaya rağmen Hurgronje'nin hâlâ tüm yönleriyle anlaşılmiş olduğu söylenemez (Vrolijk ve Leeuwen, 2014: 117). Bu bağlamda G. Drewes, Hurgronje'nin iyi bir şekilde anlaşılabilmesi için yalnızca akademik kariyerinin ve yazmış olduğu eserlerindeki salt bilgilerin değil aynı zamanda yazdığı bu yazıların arka plânının da incelenmesi gerektiğini vurgulamıştır (Drewes, 1957: 2).

Hurgronje'nin bahsi geçen bu hacimli eserleri göz önüne alındığında Hurgronje'nin tüm çalışmalarının bu çalışmada detaylı bir şekilde ele alınamayacağı aşikârdır. Bundan dolayı, bu başlık altında üç temel eseri olan *Het Mekaansche Feest*; *Mekka, Bilder Atlas zu Mekka* ve *Bilder aus Mekka* (*Mekka, Mekke Atlası* ve *Mekke'den Görüntüler*); De Atjèhers kitapları ele alınacaktır.

2.3.1. Het Mekaansche Feest

Kaleme aldığı ilk önemli eseri *Het Mekaansche Feest* (Mekke Bayramı)'dır. Adından anlaşılacağı üzere hac ibadeti üzerine yazılmıştır. Dozy'nin kitabından esinlenerek yazdığı bu tezin 1880'deki ilk baskısında Dozy'e çeşitli atıflarda bulunan Hurgronje, bu atıflarını 1923 yılındaki baskısında kitaptan çıkarmıştır (Koningsveld, 1980: 766). Doktora tezi olarak yazdığı bu eserin, Hollanda hükümeti tarafından Cidde'ye gönderildiği süreçte gerçekleştireceği alan çalışmasının teorik arka plânını oluşturduğu söylenebilir.

Kitap dört ana bölümden oluşmaktadır. Bunlar; 1) İslam'ın Doğuşu ve Haccın Bibliyografik Kaynakları, 2) Hac ve İslam, 3) Kutsal İbadetler için Hazırlıklar ve Mekke'de Dinî Törenler ve 4) Hac'dır. Bu başlıklar altında, hac ibadetinin İslam öncesi kökenini, haccın İslam dinindeki önemini ve hacdaki tören ve adetleri ele alan Hurgronje, sonuç olarak haccın İslam öncesi Mekke'de hâkim olan Putperest inançtan gelme bir ritüel olduğunu öne sürmüştür (Hurgronje 2012, 109). Namaz ve oruç için de benzer iddialar ortaya koyan Hurgronje, namazın Yahudilikten, orucun ise Hristiyanlıktan alınarak İslam'a adapte edildiğini ifade etmiştir (Hurgronje, 2012: 67).

Kitapta ayrıca, Hz. Muhammed'in İslam dininin oluşumundaki rolüne; O'nun ehli kitap ile ilişkilerine değinmiş ve yer yer Kur'an-ı Kerim ayetleri ile Yahudilikte bulunan öğretiler (tarihi veriler de dâhil) arasında karşılaştırmalar yaparak klasik bir oryantalist söylem olan "Hz. Muhammed Kur'an-ı Kerim'i Yahudilikten etkilenecek yazdı" savını öne sürmüştür (Hurgronje, 2012: 19-20). Bu noktada, Hz. Peygamberin Medine'ye hicret ettikten sonraki dönemde Hz. İbrahim'in soyundan geldiğini vurgulayan ayetler kullanarak Yahudilikten ayrı bağımsız bir din oluşturmaya çalıştığını öne sürmüştür (Hurgronje, 2012: 22).

Ona göre Hz. Muhammed'in Hz. İbrahim'le alakalı ayetleri tebliğ etmesinin sebebi, Medine'ye hicret ettikten sonra bölge Yahudileriyle yaşadığı çatışmalardır (Athamina, 2004: 184). Ancak, Medine dönemine ait olduğunu iddia ettiği ayetlere bakıldığında (örn; Enam suresi: 162) bu ayetlerin aslında Mekke dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır (Işık, 2020). Ayrıca, Hz. İbrahim ile ilgili olarak gösterdiği ayetlerin numaralarında da hatalar olduğu görülmektedir. Örneğin, kitapta Enam suresinin 162. ayeti olarak gösterdiği ayet aslında aynı surenin 161. ayetidir. Hurgronje'nin Kur'ân-ı Kerim'le ilgili verdiği örneklerdeki bu yanlışlar, bir yönüyle Kur'ân ve İslam konusundaki iddialarının zayıflığına işaret etmektedir.

2.3.2. Mekka, Bilder Atlas zu Mekka ve Bilder aus Mekka

Mekke'de kaldığı süre zarfında edindiği gözlemlerine ve Ahmed Dahlan ve Ebu Bekir'den elde ettiği bilgilere dayanarak kaleme aldığı, Mekke'deki alan çalışmasının

bir ürünü olarak ortaya koyduğu en önemli eseridir (Jung, 2011: 183; Laffan, 1999: 527). Almanca yazdığı bir eserdir. Eserin ilk cildi “Şehir ve Halkı” başlığını taşımakta ve Mekke’nin Hz. Muhammed zamanından 1885 yılına kadar olan tarihini ele almaktadır.

Eserin ikinci cildi ise Mekke toplumunda sosyal hayatın değişik yönlerini tasvir etmektedir. Bu yönüyle etnografik ve sosyal antropolojik bir eser statüsündedir. “Günlük Hayat”, “Aile Hayatı”, “Eğitim ve” “Cavalılar” olmak üzere toplam dört bölümden oluşmaktadır. Endonezya Müslümanlarının Mekke’deki yaşam koşullarını ele aldığı bölüm asıl ilgi odağıdır. Nitekim Hollanda hükümetinin Hurgronje’yi Cidde’ye göndermesindeki asıl gaye; Endonezyalı Müslümanların hacdaki faaliyetlerini, Pan-İslamizm politikasından etkilenip etkilenmediklerini ve bunun sonucunda memleketlerine döndüklerinde Hollanda hükümetine isyana kalkışıp kalkışmayacaklarını gözlemlemektir. Bundan dolayı Hurgronje, özellikle Sumatra’dan, Cava’dan, Kalimantan’dan, Sulawesi’den, Maluku’dan ve Takımadalar’daki bazı diğer bölgelerden gelen Müslümanlarla tanışarak onlarla sohbet etmiş ve bu sayede onları gözleme fırsatı bulmuştur (Rohmana, 2018: 41). Özellikle Kuzey Sumatra’daki Açe bölgesinden gelen Müslümanların konu edindiği bu bölüm Takımadalar’da Açeliler üzerine gerçekleştireceği çalışmaların başlangıcını da teşkil etmektedir.

Bu iki ciltlik eserle birlikte, Mekke şehrinin ve insanların fotoğraflarının bulunduğu *Bilder Atlas zu Mekka* ve *Bilder aus Mekka* adında iki adet fotoğraf albümü de yayınlanmıştır. Fotoğrafların çoğu Hurgronje’nin Leiden’e dönüşünden sonra Mekke’deki bir doktor tarafından çekilmiş ve Cidde’de kaldığı süre zarfında arkadaşlık kurduğu Cidde konsolos yardımcısı P. N. van der Chijs aracılığıyla 1885-1889 yılları arasında Hurgronje’ye ulaştırılmıştır (Witkam, 2007: xix; Pesce, 1986: 16).

Mekke’de çekilen ilk fotoğraflar olması nedeniyle ayrı bir öneme sahip olan bu fotoğraflar (Witkam, 2007: viii) arasında dünyanın çeşitli yerlerinden gelen Müslüman hacıların fotoğrafları bulunmaktadır. Büyük çoğunluğu Endonezya’dan gelen Müslümanlara aittir (Vrolijk ve Leeuwen, 2014: 123). Çeşitli bölgelerden insanlara ait olan bu fotoğraflar, hacıların giydikleri kıyafetleri ve dış görünüşleri üzerinden o

dönemdeki hacıların sosyo-ekonomik-kültürel durumlarına dair de fikir vermesi bakımından da ayrı bir öneme sahiptir.

Resim 2.1: Hurgronje'nin Mekke'de fotoğrafladığı Açeli hacılar (Hurgronje, 2007:261)

Mekke şehrine ve çeşitli etnik kökene sahip Müslümanların oluşturduğu Mekke toplumuna yönelik gözlemlerini tipik bir oryantalist yaklaşımla yazıya döken Hurgronje, şehri ve insanları otantik ifadelerle Avrupalı okuyucularına aktarır. Kitabın ilk sayfasından itibaren Mekke şehrinin ve hacıların betimlemesini yapmaya başlayan Hurgronje, Müslümanları verimsiz olarak nitelendirdiği Mekke topraklarına Allah ile ibadet-sevap ilişkisi için ticaret yapmaya gelen “akılsız hacılar” olarak tanımlamakta ve çeşitli milletlerden bir araya gelerek oluşan Mekke halkının birbirlerine karşı gösterdikleri ötekileştirici ilişkilere vurgu yapmaktadır (Hurgronje, 2007: 3). Ayrıca, anlaşma yoluyla yapılan evlilikleri ve ikinci eş durumunu zina (*prostitution*) olarak

lanse ederek bu meseleyi Mekke halkının yaşamının odak noktasına yerleştirmektedir (Hurgronje, 2007: 7). Bu şekilde, bir yandan İslam'ın kutsal şehrini, hac ibadetini ve Müslüman hacıları yeren ifadeler kullanırken, bir yandan da Mekke'deki Müslüman yaşantısını yozlaşmış bir yapı olarak betimlemektedir. İslam'ın kalbi olan ve Hristiyan Avrupa tarafından bilinmeyen şehir ve halkı ile ilgili sunduğu bu otantik anlatım ve tasvirler Batı okuyucusu tarafından oldukça dikkat çekici bir içerik sergilemektedir.

2.3.3. De Atjèhers

Açe'de bulunduğu süre içinde oryantalist kimliği doğrultusunda politikalar üreten Hurgronje, diğer yandan bir akademisyen olarak ilmi çalışmalarına devam etmiştir. Yaptığı sosyolojik, antropolojik ve etnografik çalışmalar için topladığı materyalleri 1892'de bir araya getirmeye başlamıştır. 1893-1894 yılları arasında Batavya'da derlediği bu dokümanlar, Hollanda hükümeti tarafından 1893-1895 yılları arasında *De Atjehers* adıyla iki ciltlik kitap halinde basılmıştır. Eser Hurgronje'nin ismi altında değil, hükümetin ismi altında yayımlanmıştır (Carvalho, 2010: 436; Hurgronje, 1906a: v; Koningsveld, 1980, 774). 1906'da ise A.W.S. O'sullivan tarafından, Hurgronje'nin de gözetiminden geçtikten sonra bazı değişikliklerle İngilizceye tercüme edilerek Hurgronje'nin ismi altında tekrar basılmıştır. Açe ile ilgili bu önemli eser, sömürge topraklarını konu edinen klasik etnoloji kitapları arasında yer almaktadır (Wertheim, 1973: 139).

Eser'in İngilizce versiyonu, orijinal versiyonundan farklı olarak; alfabetik bir fihristi, çevirmen notlarını, orijinal versiyonunda bulunan haritaların Hollanda Savaşın'ın son iki senesinde düzenlenen seferlere dayalı olarak yeniden düzenlenmiş halini ve orijinal versiyonunda bulunmayan fotoğrafik plakaları¹³ içermektedir. Orijinal halinde bulunan bazı fotoğrafik plaka ve evlilik akdi gibi konulara açıklamalar getiren, Açe

¹³ Mehmed Ziya'nın (ö.1930) *Alem-i İslam: Açe* adlı eseri de Hurgronje'nin söz konusu eseri gibi Açe insanının görsellerine yer vermiştir. Ayrıca, Açe halkının kıyafetlerine ilişkin bilgileri ayrı bir başlık altında ele alarak Açe insanının gelenek ve kültürüne yönelik aktarımlar sağlamıştır (Ziya, 1317: 35, 55, 57, 89, 99-104). Bu yönüyle okuyucuya Açe halkının sosyo-ekonomisiyle ilgili ipuçları da sağlamıştır. Mehmed Ziya söz konusu eserini Hurgronje'nin *De Atjèhers* eserinin bazı bölümlerine dayanarak yaptığı özetlerin tercümesine ve Batavya'da görev yapan bir Osmanlı memurunun aktardığı bilgilere dayanarak kaleme almıştır. Eserde kullandığı fotoğrafları da yine söz konusu bu memurdan temin etmiştir. (Göksoy, 1999: 177).

dilinde yazılmış, metinlerin özet ve tercümeleri ise eserin 1906 yılındaki tercümesinde yer almamıştır. Ayrıca, Arapça harflerden oluşan Açe alfabesinin bu harflerle yeterli bir şekilde ifade edilemediğini öne sürmüş ve mevcut alfabeyi İngilizce kullanıma uygun olması amacıyla değiştirerek fonetik yazım sistemine göre İngilizce harflerle yazmıştır (Hurgronje, 1906a: xvii-xix).

Mekke’de İslam’ın merkezde olduğu bir toplum tasvir ederken, Açe’de İslam’a bağlı ancak, geleneğin baskın olduğu ve alışkanlıklarını İslam öncesi geleneklerden alan Müslüman bir toplum tasvir etmiş ve Açe toplumundaki bu durumu İslam hukukundaki “adat”¹⁴ kaidesiyle açıklamıştır (Pedersen, 1957: 27).

İki ciltten oluşan bu kitabın ilk cildi üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm, Açe toplumunun etnik kökeni; kılık kıyafeti; temel yaşam ihtiyacına dair bilgileri; yönetim şekli ve adalet sistemine dair bilgiler vermektedir. İkinci bölüm, Açe takvimi; bayramları; mevsimleri kültürel özellikleri; tarım ve balıkçılık gibi ekonomik faaliyetleri ve ticaret hukukunu ele almaktadır. Son bölüm ise Açelilerin günlük hayatına ve hukukuna değinmektedir. Kitabın ikinci cildi ise dört bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler, Açe’de eğitim ve bilim; Açe edebiyatı; Açe oyun ve eğlencesi ve Açe dinî konularında bilgiler olarak sıralanmaktadır.

Söz konusu bu eser, Hurgronje’nin 1903’te yazdığı *Gajo* adlı eseri ile birlikte, yazıldığı dönemde oryantalist çalışmaların temelini teşkil eden filolojik çalışmalardan ayrılarak modern İslamî çalışmalara bir model teşkil etmiştir. Aynı zamanda filolojik çalışma yöntemini tarihî yorumlama yöntemi ile birleştirerek sosyal bilimler alanının kavramlarını İslamî çalışmalara dair alanlarda kullanmaya başlamıştır. Üniversitede aldığı klasik eğitimini alan çalışmaları ile destekleyerek Edward Said’in “Doğu’yu yalnızca klasik metinlerde öğrenen oryantalistler” kategorisinden bir yönüyle çıkmıştır (Jung, 2011: 184).

¹⁴ Âdet teriminin karşılığıdır. “Toplum nazarında genel kabul görmüş ve öteden beri tekrarlanarak yerleşmiş bulunan uygulama anlamında bir terim”dir (Karaman, 2020).

BÖLÜM III

ALAN ÇALIŞMALARI

3.1. Cidde ve Mekke Seyahati

Hurgronje'nin Cidde ve Mekke'ye gerçekleştirdiği ziyaretin akademik ve siyasî olmak üzere iki farklı neden dayandırılmaktadır. İlk yaklaşıma göre Hurgronje'nin Mekke'ye gerçekleştirdiği ziyaretinin amacı, İslam'la ilgili teorik bilgi birikimini İslam'ın merkezinde kendi gözlemlerine dayandırarak sosyolojik, antropolojik ve etnografik verilerle daha da geliştirebilmektir. Nitekim o, bu alana olan ilgi ve merakı ile bu hususta kendini teorik anlamda oldukça geliştirmiş, hatta üniversitedeki edinimlerine dayanarak L. W. C. Van den Berg (1845-1927) gibi Takımadalar'da Doğu Dilleri ve İslam Hukuku danışmanı olarak çalışmakta olan bir ismin İslam hukuku ile ilgili yayınlanan kitabı üzerine eleştiri yazısı dahi yazmıştır. Bu yazısında Van den Berg'in İslam ve Araplar üzerine bir uzmanlığı olmadığına vurgu yaparak görüşlerini tenkit etmektedir.

Amsterdam'da gerçekleşen Uluslararası Koloni ve İhracat Fuarı'nda ilk kez bir Müslümanla (Amin ibn Hasan al-Medeni) bir araya gelen ve görüşen Hurgronje, bu karşılaşmanın etkisi ile "İslam'ın kendi doğal yaşam alanı içerisinde incelenerek anlaşılabilceği" kanaatine varmıştır (Vrolijk ve Leeuwen, 2014: 119-120). Söz konusu bu karşılaşma sonrasında oluşan düşüncesi onu, Müslümanları kendi sosyal hayatları içinde incelemeye yöneltmiştir. Bu bağlamda, söz konusu karşılaşma kutsal topraklara yapacağı yolculuğa yol açan önemli bir etken olmuştur.

İkinci yaklaşıma göre ise ziyaretin siyasî bir arka plânı vardır ve gerçekleştirilen seyahatin masrafları Hollanda hükümeti tarafından karşılanmıştır (Bosquet ve

Schacht, 1957: xv). Bu iddiayı daha detaylı değerlendirecek olursak, hükümetin Hurgronje'yi kutsal topraklara göndermesindeki amaç, Takımadalar'daki sömürge topraklarından hacca giden Müslümanların burada karşılaştıkları diğer Müslümanlarla ilişkilerinin ne boyutta olduğunu ve Osmanlı padişahı II. Abdülhamit'in İslam dünyasındaki birliği tesis etmek ve sömürge güçlerine karşı bir direnç sağlamak için halifelik makamını kullanmak suretiyle ortaya koyduğu Pan-İslamcı politikalardan ne derece etkilendiğini öğrenmektir¹⁵ (Witkam, 2007: xv; Koningsveld, 1986: 434). Bu durum, Hollanda hükümetinin Pan-İslamizm politikasının sömürge topraklarındaki hâkimiyetine zarar vereceğine dair endişelerini ortaya koymaktadır.

O dönem Cidde Başkonsolosu olan J. A. Kruyt'un 7 Mayıs 1884'te Hollanda Dış İşleri Bakanlığı'na gönderdiği bir telgrafla Hollanda hükümetini hacın Hollanda sömürge topraklarına yönelik oluşturduğu Pan-İslamcı politikaya dayanan siyasî tehlike karşısında uyarması ve Bakanlığa Hurgronje'nin "hacın Pan-İslamizm ve mistik tarikatler ile ilişkisi"ni araştırması için görevlendirilmesi konusunda tavsiyede bulunması (Koningsveld, 1986: 434; Laffan, 1999: 519), Hurgronje'nin Mekke'ye yapacağı ziyaretinin gerçekleşmesini etkileyen en önemli faktör olmuştur (Vrolijk ve Leeuwen, 2014: 120-121).

Hurgronje'nin Malay dilini bilmemesi nedeniyle ilk etapta Sömürge Bakanlığı'nca kabul edilmeyen bu talep, Kruyt'un dil konusundaki problemin konsolosluktaki

¹⁵ Hollanda için Hac meselesi, bölgedeki varlığının temellerini atan "Doğu Hindistan Kumpanyası"nın (*Vereenigde Oostindische Compagnie: V.O.C.*) kuruluşu olan 1602 tarihinden itibaren, bölgedeki varlığını ve ticarî çıkarlarını tehdit ettiği gerekçesiyle, problem olagelmıştır. Hacdən dönen Müslümanların bölgedeki halkı isyana teşvik edeceği yönündeki endişeleri Hollanda'yı sömürge topraklarındaki hâkimiyeti süresince çeşitli politikalar üretmeye yönlendirmiştir. Nitekim Hollanda hükümeti, hacıları Hristiyanlıktaki ruhban sınıfı gibi görmekte ve toplum içinde büyük itibar sahibi olduğunu düşünmekteydi (Hurgronje, 2007: 259). Bu nedenle 1825'te, hac ziyaretlerini engellemek için hacca giden Müslümanların yüksek meblağda para ödeyerek pasaport almalarını zorunlu kılmıştır. 1803'te yayınlanan "karışıklıklara sebep olacak durumlar dışında tüm dinî cemaatlerin inançlarını serbestçe yaşayabileceklerine" dair bildiriyle çelişen bu uygulama, ücretlerin 1831'de iki katına çıkarılması ile daha da şiddetli bir hale gelmiştir. Hac için zorunlu kılınan bu ödemeler 1852'de Genel Vali Duymaer van Twist tarafından dinî özgürlük prensibine aykırı olduğu ve toplumda Hollanda düşmanlığını körükleyebileceği gerekçesiyle kaldırmıştır. Ödemeler kaldırılmış olsa da pasaport uygulaması devam etmiş ve hacdan dönen Müslümanlar konusunda daha dikkatli olunmaya başlanmıştır. 1859'da ise hac unvanının suiistimal edildiği, hacca gidenlerin geri dönmediği ve bu nedenle geride kalan aile fertlerinin mağdur olduğunu öne süren Hollanda, söz konusu bu gerekçelerle hacıların yeterli maddi imkânâ sahip olduğunu açıklayan bir belge göstermesini zorunlu kılmış ve hacı unvanının ancak hacla ilgili yapılan sınavda başarılı olanların kullanabilmesine dair kural koymuştur (Vredembregt, 1962: 94-100).

tercümanlar tarafından çözülebileceğini ve bu süreçte kendisinin de Hurgronje'ye destek sağlayabileceğini söylemesi üzerine kabul edilmiştir. Hurgronje, 15.000 Hollanda florini karşılığında Pan-İslamcı hareket ve gizli cemaatlerin Endonezyalı hacılar üzerindeki etkisini araştırmak üzere görevlendirilmiştir (Schmidt, 1992:76).

Sonuç olarak bu veriler, Hurgronje'nin Mekke'ye yaptığı ziyaretin hem kendisinin bireysel anlamdaki akademik ilgisine hem de arka plânda Pan-İslamcı endişeler yatan ve Kruyt'un tavsiyesi üzerine ortaya çıkan siyasî bir misyona bağlı sebeplere dayalı olarak gerçekleşmiştir. Bu anlamda, Mekke'ye gerçekleştirdiği ziyaretin arka plânı olarak ifade edilen akademik ve siyasî nedenlerin ikisinin de doğru olduğu anlaşılmaktadır.

3.1.1. Cidde Süreci

Hollanda'nın Cidde konsoloslğunun, Endonezya'dan gelen hacıların giriş çıkış işlemlerini kontrol etme ve yol güvenliklerini sağlama yükümlülüğü gibi Cidde ve Mekke'deki sosyal ve siyasî durumu inceleme ve raporlama görevi de bulunmaktaydı. Bunun arkasında yatan sebeplere bakıldığında, Hollanda'nın Takımadalar'daki hâkimiyetini tehdit eden Pan-İslamizm tehlikesi ve Cava, Borneo ve Sumatra gibi bölgelerde dinî liderlerin öncülüğünde çıkan isyanlar olduğu görülmektedir (Oostdam, 1999: 17).

Kruyt'u tavsiyesi üzerine Hollanda Hükümeti tarafından göreve getirilen Hurgronje, birkaç ay Mısır'da kaldıktan sonra 24 Ağustos 1884'te Cidde'ye varmıştır (Pesce, 1986:9). Bir süre Hollanda konsoloslğunda J. A. Kruyt ile kalmış ve bu süreçte hacca gelen Müslümanların pasaport işlemleri sırasında işlem yaptıran Müslümanlarla görüşme fırsatı bulmuştur. 1 Ocak 1885'te ise Raden Ebu Bekir'in evine taşınarak siyasî amaçlarına zarar verdiği gerekçesiyle Hollanda konsoloslğuyla olan ilişkisini tamamen kesmiştir (Laffan 1999, 524). Hiç kuşku yok ki bu kararı, Hollanda'nın resmî bir görevlisi görünümünden uzaklaşarak Müslümanlar arasında daha güvenilir bir imaj

çizmesini ve cemaatler arasına daha rahat sızabilmesini sağlamıştır. Bu durum, bir yönüyle, Hurgronje'nin saha çalışmalarındaki stratejini ortaya koymaktadır.

Raden Ebu Bekir'in evine geldikten sonra İslam inancı ile ilgili dersler alan Hurgronje, 16 Ocak 1885'te iki Türk memur gözetiminde Müslüman olduğunu ilan etmiş ve Cidde-Mekke ziyaretinin geri kalan kısmında "Abdülgaffar" ismiyle yaşamaya başlamıştır (Kappers, 1936: 138). Ayrıca, Cidde günlüğünde yazdığı ifadelerden Müslüman olduktan sonra sünnet olduğu da anlaşılmaktadır (Witkam, 2007: xvii).

Cidde'de bulunduğu süre zarfında Hollanda konsolosluğunda pasaport işlemlerini yaptıran hacılarla görüşmeler yapmış ve görüştüğü bu kişileri fotoğraflama fırsatı bulmuştur (Laffan, 2011: 132). Bu pasaport işlemleri 1882'de Kruyt tarafından hükümete sunulan ve hükümet tarafından da kabul edilerek yürürlüğe giren HDHA'daki hacıların Hollanda konsolosluğuna kayıt yaptırma uygulamasına dayanmaktadır. Uygulama kapsamında konsolos görevlileriyle hacılar arasındaki iletişim için gerekli olan tercüman ise Hurgronje tarafından göreve getirilen, Arapça; Malay dili ve Java diline hâkim olan Raden Ebu Bekir olmuştur (Laffan, 1999: 520).

Cidde'de altı ay geçirdikten sonra Osmanlı valisi Osman Nuri Paşa'dan¹⁶ izin alarak 22 Şubat 1885'te Mekke'ye doğru yola çıkan Hurgronje'nin (Witkam, 2007: xvii-xviii; Bedevi, 1984: 245) Mekke sürecini ele almadan önce geçmişten günümüze tartışmalı bir konu olan Müslümanlığı tercih ettiğine yönelik tartışmalara bakmak gerekmektedir.

3.1.2 Müslümanlığına Dair Tartışmalar

Hurgronje, hayatta olduğu dönemde de ölümünden sonra da akademik başarılarına yönelik çokça övgüye layık görülmeyle birlikte 1970'lerden sonra Hollanda'nın sömürgecilik geçmişine karşı hesaplaşmasının başlaması ile sert eleştirilerin hedefi haline gelmiştir. Bu noktada, Hurgronje hakkındaki eleştiriler yalnızca Açe'de ortaya

¹⁶ 1882-1886 yıllarında Hicaz valiliği yapmış Osmanlı memuru (Uzunçarşılı, 1985: 144-145).

koyduğu siyasî çalışmalara yönelik değil, aynı zamanda kişiliği ve akademik çalışmalarına yönelik de olmuştur (Missbach, 2010: 40). Özellikle, Cidde’de Müslümanlığı tercih ettiğini ifade etmesi yaptığı çalışmalar üzerinde çokça tartışmalara sebep olmuştur.

Bu noktada, Pieter Sjoerd van Koningsveld, Jacques Waardenburg ve Harry Benda eleştirel tutum sergileyen isimlerin başında sayılabilir. Öte yandan, bu eleştirel yaklaşımlara karşı Jan Just Witkam gibi Hurgronje’yi savunan isimler de bulunmaktadır. Ancak, Hurgronje’nin, Müslümanlığı tercih ettiğini ifade ederek Mekke ve Takımadalar’da Müslümanlarla iletişim kurması, HDAD’daki en kritik dönemde danışman olarak görev alması ve hem bölge halkının hem de Hollanda’nın bölgedeki geleceğini etkileyecek yönde politikalar geliştirmiş olması, Hurgronje’yi eleştirenlerin sayısının daha fazla olmasına neden olmuştur. Nitekim politikaların doğurduğu sonuçlar incelendiğinde bölge halkı için de Hollanda için de ciddi sonuçlara mâl olmuş olduğu görülmektedir. Hurgronje’nin söz konusu bu politikaları ilerleyen başlıklar altında ele alınacaktır.

Bu çalışma Hurgronje’nin kendi iç dünyasındaki inanışını konu edinmese de Müslüman olduktan sonra Müslümanlar arasında edindiği sosyal statü ve güvenle birlikte çalıştığı bölgelerde yürüttüğü politikalar, Hurgronje’nin Müslümanlığını bu çalışmanın bir konusu haline getirmektedir. Zira, Müslüman olarak girdiği Mekke’de âlimlerle ve Cavalı Müslümanlarla kurduğu iletişim ağı sayesinde katılımcı gözlemci olarak gerçekleştirdiği çalışmalarda İslam ve Müslümanlarla ilgili edindiği bilgiler akademik ve siyasî çalışma alt yapısını oluşturmuştur. Bu sayede bölgede Hollanda lehine sonuçlar doğuracak politikalar oluşturabilmiştir. Bu noktada Koningsveld ve Benda, Hurgronje’nin Müslümanlığının kendisine pek çok getiri sağladığını ifade etmiştir (Koningsveld, 2016: 90; Benda 1958, 340).

Hurgronje’ye karşı eleştirel bir tutum sergileyen Koningsveld’e göre Hurgronje, çıkar amacıyla Müslüman olmuştur. Ayrıca, Hurgronje’nin Mekke’ye girebilmek ve Müslümanlarla iletişime geçebilmek için geçici bir süreliğine Müslüman olduğunu

ancak, Hollanda Doğu Hint Adaları'na (HDHA) gittikten sonra plânlarını gerçekleştirebilme adına oradaki çalışmalarını da Müslüman kimliğiyle devam ettirdiğini ve bu süreçte Müslüman kadınlarla evlenerek aile kurması nedeniyle Müslümanlığının kalıcı hale dönüşmüş olduğunu iddia etmektedir (Koningsveld, 2016: 90-91).

Müslümanlığının “bir araç” olduğunu Hurgronje'nin kendisinin de ifade etmiş olduğunu belirten Koningsveld, bu iddiasını Hurgronje'nin arkadaşlarına gönderdiği mektuplara dayandırmaktadır. Alman oryantalist Theodor Nöldike'ye yazdığı mektup, Koningsveld'in değerlendirdiği bu belgelerden bir tanesidir. Mektubun içeriğine bakıldığında “Mekke'ye girebilmenin ve Müslümanlar arasında yaşayabilmenin tek yolunun Müslüman olmak olduğunu yazdığı” görülmektedir (Koningsveld, 1986: 435).

Koningsveld, Takımadalar'da görev yaptığı dönemde Hollanda'da yayın yapan bir gazetede kaleme alınmış bir yazıya atıfta bulunarak; Hurgronje'nin, bölgede üstlendiği siyasi danışmanlık görevini yerine getirmek için kendisini Müslüman olarak gösterdiğini ortaya koymaktadır (Koningsveld, 1986: 436-437). Bu noktada Koningsveld'in Hurgronje'yi Hollanda hükümeti adına çalışan siyasî bir şahsiyet olarak tanımladığı anlaşılmaktadır.

Hurgronje'nin bölgeye Hollanda hükümeti tarafından gönderildiği de düşünüldüğünde İslamiyet'i seçmesinin dinî bir amaçla yapıldığını söylemek zorlaşacaktır. Goldziher'e yazdığı mektupta geçen: “Müslüman olmayanın insan sayılmadığı bir toplumda bir kişinin Müslümanlarla Müslüman olmasını engelleyecek bir şeyin olmadığı kanaatindeyim. Kişi bu şekilde davranarak zorunlu olarak şahsiyetini kaybetmez. Bu benim şahsi tecrübemle söylediğim bir şeydir.” (Koningsveld, 1986: 435) şeklindeki ifadeleri de Hurgronje'nin Mekke'ye girebilmek ve oradaki görevini yerine getirebilmek için Müslüman olduğunu desteklemektedir. Ayrıca, İslam hakkında “*İslam hazineleri tamamen yararsız halde bulunan zirvalarla doludur ve dokuz ve on*

asırdır ismini hak eden bir revizyona tabi tutulmamıştır” (Hurgronje, 1916: 139) şeklinde ifadeler kullanan birinin Müslümanlığı şüphe uyandırmaktadır.

Konuyla ilgili Benda da Hurgronje'nin Müslüman kimliğine bürünerek Mekke'ye girdiğini ve burada bu kimliği sayesinde faaliyet gösterdiğini ifade etmekte ve Koningsveld'in söylediği gibi bu durumun Mekke ve Takımadalar sürecinde yürüttüğü akademik ve siyasî çalışmalarında Hurgronje'ye büyük fayda sağladığını belirtmektedir (Benda, 1958: 340). Zira Hurgronje, gittiği bölgelerde gayrimüslim bir kimlikle kuramayacağı ilişkileri Müslüman kimliğiyle kurmayı başarmış, Mekke ve Açe'de Müslüman kimliğiyle farklı bir sosyal statü kazanmış, insanlarla birebir iletişime geçerek toplumları yerinde tanıma fırsatı bulmuştur (Hurgronje, 1906a: v). Böylece sosyal bilimler alanında önemli çalışmalar ortaya koymuştur.

Özellikle İslam'ın sosyal hayattaki yerini, kültür-din ilişkilerini ve Müslümanların gayrimüslim olarak nitelendirdiği Hollanda sömürge yönetimine karşı tepkilerini gözlemlemiş ve bu gözlemlerine binaen sömürge yönetiminin Müslümanlarla ilişkilerinde bir rota belirlemiştir. Gözlemleri ve değerlendirmelerini kaleme aldığı Mekka ve De Atjehers eserleri, yaptığı saha çalışmalarının önemini yansıtmaktadır. Özellikle De Atjehers kitabı Açe bölgesi ile ilgili yazılmış ilk çalışma niteliğinde olması sebebiyle ayrı bir özelliğe sahiptir.

Aynı şekilde Said de Hurgronje'nin bölge insanlarıyla kurduğu güven ilişkisini -ki bunu büyük oranda Müslüman kimliğiyle sağlamıştır- Hollanda'nın Açe'ye açtığı savaşta plân kurma ve bu plânları uygulama noktasında Açelilere karşı kullanmış olduğunu vurgulamıştır (Said, 1997: vii).

Hurgronje'nin büsbütün oryantalist bir yaklaşımla yürüttüğü bu politika, Said'in *Orientalism* (Oryantalizm) eserindeki “oryantalistlerin tek yönlü hiyerarşik bir çalışma sistemi ile araştırma yaptıkları toplumlar arasına karışmaları ve yaptıkları gözlemleri Avrupa'nın çıkarları amacıyla yazıya dökmeleri” (Said, 1979: 160) ifadesiyle

açıklanabilir. Said'in bu ifadesi, bir yönüyle Hurgronje'nin, genel anlamda ise oryantalistlerin eserlerindeki etik meselesine işaret etmektedir.

Hurgronje'nin Müslümanlığı meselesi konusunda Osmanlı belgelerine bakıldığında Hurgronje'nin münafık olarak tanımlandığı görülmektedir. Hariciye Nazırı ve Batavya Başkonsolosu tarafından yazılan mektupları içeren belgelerde Hurgronje'nin Hollanda hükümeti tarafından müftü olarak atandığı sömürge topraklarında Müslüman kisvesi altında hareket ederek kendisini Osmanlı'nın bir memuru olarak tanıttığı ve böylece bölge halkını kandırarak Hollanda Devleti'ne itaat edilmesini sağlamaya çalıştığı belirtilmektedir. Osmanlı Hariciye Nazırı tarafından Sadrazamlığa gönderilen mektupta Osmanlı Devleti'nin Hurgronje'yi Hollanda hükümeti çıkarları doğrultusunda çalışan siyasî bir isim ve bu çıkarlar doğrultusunda Müslümanları kandırmak için Müslüman kisvesinde hareket eden bir münafık olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Hariciye Nazırlığı tarafından kaleme alınan belgedeki ifadeler şu şekildedir:

Felemenk askerinin Açe cihetinde ahîren dahi muvaffakiyetsizliğe uğrayarak tedarükât-ı cedîde-i askeriye ittihâzına karar verildiği istihbâr kılındığını ve tedarükât-ı mezkûre hakkındaki neşriyatı hâvi Batavya Başşehbenderi'nin tahrirâtı sureti ile melfûfunun tercümesi 18 Rebûlevvel sene (1) 317 tarihli tezkire-i âcizîyle takdim kılınmışdı. Mahalle-i mezkûra vuku bulan harekât-ı cedîde-i askeriye münasebetiyle mukaddemâ Mekke-i Mükerreme'de bulunup Hicaz Vilayet-i Celilesi tarafından tard u teb'id edilmiş ve Felemenk Devleti tarafından Müstemlekât-ı Hindiyeye Müftülügü'ne tayin kılınmış olan Hollandalı "Snouck" nâm münafıkın bu kere ahaliye iğfale çalışmak ve kendisini Devlet-i Aliyye memur-ı mahsusı sıfatında göstererek Devlet-i müşârunileyhaya itaati nasihat eylemek memuriyet-i mahsusa-i hafiyeye ve ziy ü kıyafet-i İslâmiye ile mahall-i mezkûra i'zâm olunduğunu şâmil mezkûr Başşehbenderlik'den vârid olan tahrirâtın sureti dahi leffen arz u tesyir kılınmakla emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. (BOA, Y.A.HUS 398.110'dan aktaran: Terzi, Ergün ve Alacagöz, 2017: 474).

Hollanda hükümetine danışman olarak giden Hurgronje'nin Osmanlı belgelerinde münafık olarak tarif edilmesi ve Hollanda lehine bilgi aktaran siyasî bir kişi olarak aktarılması, bir yandan Hurgronje'nin bölgedeki misyonuna dair bilgi sağlarken bir yandan da Osmanlı'nın Takımadalar'daki meselelerden bihaber olmadığına ve

Hollanda'nın bölgedeki faaliyetlerinin Osmanlı tarafından nasıl değerlendirildiğine dair ipuçları vermektedir. Osmanlı-Malay dünyası ilişkilerinin incelendiği çalışmalarda Osmanlı kaynaklarında geçen bu ve benzeri veriler aynı zamanda Müslümanların halifesi konumundaki Osmanlı Devleti ile Avrupalı güçlerin işgali ve sömürgesi altında bulunan bölge Müslümanları arasındaki siyasî-dinî ilişkilere de ışık tutmaktadır.

Hurgronje ile ilgili Osmanlı dönemine ait verilerden bir diğeri ise Sebilürreşad dergisindeki bir yazıda karşımıza çıkmaktadır. Amerika'da vermiş olduğu bir konferansın tercümesinin aktarılması üzerine yayınlanan bu yazının başında Hurgronje'nin sahtekâr bir muhbir olmadığı, aksine İslam tarihi, İslam hukuku ve İslam felsefesi alanlarında eğitim almış asrın ulemalarından birisi olduğuna dair ifadeler yer alırken, yazının ilerleyen sayfalarında Mekke'de Müslüman kimliğiyle “insanları aldatmakta muvaffak olduğuna”, yani Müslümanlığının sahte olduğuna yönelik sözler bulunmaktadır (Hamdi, 1914: 320).

Metnin geneline bakıldığında Hurgronje'nin bir İslam âlimi olarak algılandığı, Mekke ve Takımadalar'daki faaliyetlerinin olumlu karşılandığı görülürken; Mekke'deki Müslümanları aldattığına yönelik söylemler metnin kendi içinde bir çelişki oluşturmasına sebep olmuştur. Bu çelişki bir tarafa bırakıldığında ise Hurgronje'nin oryantalist kimliğinin metnin genelinde göz ardı edildiği ve iyi bir imaja sahip olduğu söylenebilir.

3 Kasım 2019'da Üsküdar Bağlarbaşı Kongre ve Kültür Merkezi'nde Türkiye'deki Açeliler Topluluğu'nun (*Ikatan Masyarakat Aceh-Turki*) düzenlediği Açe-Türkiye: Endonezya Kültür ve Tarih Festivali'nde Açeli Profesör Husaini İbrahim ve Mayskur adında üniversite öğrencisiyle yapılan bir görüşmede¹⁷, söz konusu kişiler Hurgronje'nin bölgeye ilk geldiğinde “Beyaz Hoca” (*Tengku Puteh*) adıyla Müslüman bir âlim olarak kabul edildiğini, fakat Hollanda hükümetiyle iş birliği içinde yaptığı

¹⁷ Görüşme, söz konusu programın yapıldığı 3 Kasım 2019 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

çalışmalar sonrasında halk tarafından münafık olarak görülmeye başlandığını ifade etmişlerdir ki bu ifadeler Osmanlı belgelerindeki verilerle örtüşmektedir.

O dönem Açe’de yazılı kültürden ziyade sözlü kültür olduğunu ifade eden Mayskur, bu nedenle o dönem Müslümanlarının Hurgronje ile ilgili görüşlerini yansıtan herhangi yazılı bir eserin olmadığını belirtmiştir. Dil engeli nedeniyle, bu söylemleri teyit eden detaylı bir araştırma yapılamasa da yukarıda verilen Osmanlı kaynaklarındaki ifadeler bu iddiaları doğrular niteliktedir.

Bu bağlamda, Endonezya tarih anlatılarına bakıldığında Hurgronje, Açe’nin Hollanda sömürge hükümeti tarafından ele geçirilmesinin arkasındaki “kötü aktör” ve Endonezya İslamı’nın zayıflaması için uğraşan birisi olarak resmedilmektedir (Negoro, 2018). HDHA’daki danışmanlık görevi süresince yaptığı faaliyetler ve İslam’ı dinî ve siyasî olmak üzere iki alanda inceleyerek siyasî faaliyetlerden arındırılmış ve özel hayata indirgenen bir İslam projesi çizmesi (Benda, 1958: 44-45), bölge insanının bu şekilde düşünmesini haklı çıkarmaktadır.

Ayrıca, Leiden’e döndükten sonra bir papazın kızıyla evlenmesi (Raditya, 2019) ve ölümünden sonra bir Hristiyan mezarlığına gömülmesi de Müslümanlığının samimi olmadığını ve Mekke-Takımadalar’daki alan çalışmalarında sosyolojik gözlemler yapabilme adına bir araç olduğunu ortaya koymaktadır.

Öte yandan bu verilere karşın Jan Just Witkam¹⁸, her ne kadar Hurgronje’nin dindar bir insan olmadığını söylese de (Hurgronje, 2007: 15) Müslümanlığıyla ilgili yapılan tartışmalara karşı çıkmış, bu konunun bilimsel olarak değerlendirilemeyeceğini ve meselenin Hurgronje ile Allah arasında kalması gerektiğini vurgulamıştır. Bu noktada

¹⁸ 1945 yılında Hollanda’nın Leiden şehrinde Katolik bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Leiden Üniversitesi’nde Arapça, Farsça ve Modern Orta Doğu Tarihi üzerine dersler alan Witkam, akademik çalışmalarında hocası G. W. J. Drewes’ten etkilenmiştir. İslam dünyası ile ilgili pleografya eserleri konusunda araştırmalar yürütmüş olan Prf. Dr. Witkam, görev almış olduğu Leiden Üniversitesi’nden emekli olmuştur. Concordance’nin fihrist çalışmalarında görev almış ve Hurgronje’nin Mekka in the Latter Part of 19th Century eserinin ön sözünü yazan isim olmuştur (Hatipoğlu, 2006: 177-182; Hurgronje, 2007: xv-xxi).

Koningsveld ise Witkam'ın bu görüşüne karşı çıkararak bu düşüncenin, Hurgronje'nin pek çok açıklamasına ters düştüğünü belirtmiş ve Hurgronje'nin Avrupalı meslektaşlarına yazdığı mektuplarda ortaya çıkan agnostik inanç belirtilerine atıf yapmıştır (Koningsveld, 2016: 92-93).

Hurgronje'nin Müslümanlığı konusunda eleştirilerin aksi bir tutuma sahip olan Osmanlı dönemi yaşamış önemli fikir ve siyaset adamlarından Şekip Aslan, Hurgronje'yi Hollanda Hükümeti'nin danışmanı ve İslam'ın Cava bölgesindeki öncü âlimlerinden biri olarak tanımlamıştır. Hurgronje'yi bölgede barışçı İslam raporuyla ilişkilendirmiş ve Hollanda hükümetinin onu, tüccarların ve vaizlerin hareketlerini kısıtlamak için değil, İslam'ın politik yönünü idare edebilmek için görevlendirdiğini öne sürmektedir (Laffan, 2007: 713).

Aynı şekilde Si Aziz bin Haddad el-Cezairi'nin Hurgronje'ye yazdığı mektupta Hurgronje'ye “Sen Müslümanlığımı ilan ettin ve Mekke uleması buna şahadet etti” şeklindeki sözleri de Hurgronje'nin Müslümanlığını onayan bir yaklaşımdır ve Hurgronje'nin Müslümanlığının o dönem diğer Müslümanlar tarafından kabul gördüğünü göstermektedir (Koningsveld, 1986: 435). O dönem Müslümanların büyük çoğunluğu tarafından Müslüman olarak kabul edilen Hurgronje, yalnızca Muhammed Reşit Rıza gibi bazı kimseler tarafından münafık ve İslam'ın düşmanı olarak tanımlanmıştır (Koningsveld, 2016: 93).

3.1.3. Mekke Süreci

Cidde'de geçirdiği altı ayın sonunda Osmanlı valisi Osman Nuri Paşa'dan izin alarak 22 Şubat 1885'te Mekke'ye doğru yola çıkmış (Witkam, 2007: xvii-xviii; Bedevi, 1984: 245) ve Cezayirli âlim Si Aziz İbn el-Şeyh el-Hadid'in¹⁹ eşliğinde Mekke'ye ulaşmıştır (Francois ve Vatin, 2014: 34). Hurgronje'nin Mekke'ye gerçekleştirdiği bu ziyaret resmî evraklarda yer almamaktadır. Nitekim plânladığı rotada nihai hedefi Cidde'dir ve Mekke'ye girişi plâna daha sonradan dâhil olmuştur (Koningsveld, 1980:

¹⁹ Fransızlar tarafından Yeni Kaledonya'dan sürgün edildikten sonra Arabistan'a yerleşmiş Cezayirli bir âlim.

773). Mekke seyahati, bölgedeki gözlemleri ve Takımadalar'dan, özellikle de Açe'den, gelen Müslümanlar konusundaki araştırmaları onu HDHA'ndaki danışmanlık görevine yönelten en önemli unsur olmuştur (Wensinck, 1936: 122)

Mekke'de bulunduğu süre içinde Suku'l-Leyh mahallesinde kalan Hurgronje (Dayhan, 2009: 155), Mekke'nin en önemli âlimlerinden Mekke Şafi müftüsü Şeyh Zayni Ahmed Dahlan²⁰ (1817-1886) ile tanışmış ve onun derslerine iştirak etmiştir. Mekke'de kaldığı süre içinde yaptığı gözlemlerinin yanı sıra Dahlan'dan edindiği sözlü ve yazılı bilgilerle şehrin sosyolojisine ve tarihine ilişkin pek çok yazı kaleme almıştır (Jung, 2011: 183). Bunlardan en önemli olanı ise 1888-1889'da Almanca yayınladığı iki ciltlik *Mekka* kitabıdır. Dahlan'ın verdiği derslerin yanı sıra Mescid-i Haram'daki diğer ders halkalarına da katılan Hurgronje, bu yolla bölgedeki İslam âlimleri ile yakın ilişki kurmuştur. Katılımcı gözlemci olarak gerçekleştirdiği bu dersler, bugün modern dönem antropoloji çalışması olarak karşımıza çıkmaktadır (Fogg, 2014: 54).

Cidde'de olduğu gibi Mekke'de kaldığı süre zarfında da Hollanda sömürge topraklarından gelen hacılar, öğrenciler ve sürgün edilmiş kişilerle pasaport işlemleri sırasında görüşmeler yapmış ve bazı hacıların fotoğraflarını çekmiştir. Bu görüşmelerinde Takımadalar'ın, özellikle de Açe'nin, dinî ve siyasî durumu üzerine yoğunlaşmıştır. Ebu Bekir'in yardımında gerçekleştirdiği bu görüşmeler sonunda kaleme aldığı notlarını Lahey'e ve Batavya'ya göndermiştir (Laffan, 2011:132; Oostdam, 1999: 17).

Mekke'de sohbet eden ve bilgi alışverişinde bulunan hacıların arasına girerek onları dinleyen Hurgronje, farklı yerlerden gelen bu Müslümanların sohbet halkalarında bilgi akışının gerçekleştiğini ve bu bilgi akışı sayesinde diğer Müslüman coğrafyadaki meseleler gibi Açe meselesinin de uluslararası arenada Müslümanların Avrupa

²⁰ Mekke'nin Şafi müftüsü ve şeyhü-l uleması olarak görev yapmıştır. Yaşadığı dönemde Mekke'nin önde gelen âlimlerinden olan Dahlan, öğrenci sayısı günlük 60'a ulaşan ders halkalarında öğrencilere dersler vermekteydi (Hurgronje, 2007: 200). Pan-İslamizm destekçisi olan Dahlan, Avrupalılara yenik düşmemek için Osmanlı halifesinin yönetimi altında tek bir ümmet olunması gerektiğini savunmaktaydı (Bang, 2003: 71-72).

sömürgeciliğine karşı odaklandıkları ortak bir gündem haline geldiğini fark etmiştir (Hurgronje, 2007:263; Hurgronje, 1886: 130; Vickers, 2005: 13). Buna bağlı olarak, tasavvufî tarikata mensup kişilerin Pan-İslamcı faaliyetlere katıldığını, Cavalı Müslümanların Mekke’de uzun süre kalmaları halinde birlik olmanın getirdiği avantajların farkına vararak bağımsızlık hareketlerine başlayabileceklerini fark etmiş (Laffan, 1999: 535) ve bu kimselerin Hollanda hükümeti için tehlike arz ettiğini belirlemiştir. Bu nedenle, Hollanda hükümetine Mekke’deki Cavalı Müslümanlarla ilgili olayları takip ederek neler olup bittiğini gözlemlemelerini tavsiye etmiş ve bu gelişmeleri Hollanda hükümeti lehine çevirebilmenin yolunu bulmaları gerektiğini ifade etmiştir (Hurgronje, 2007: 311).

Hurgronje’nin Mekke ziyareti, isminin, Fransız gezgin Charles Huber’in ölmesiyle sonuçlanan, tarihi değere sahip “Teyme” taşının çalınması olayına karışması nedeniyle plânladığından erken son bulmuştur. Hurgronje’nin Almanlar için çalıştığını ve Teyme taşını Almanlara götürmeyi plânladığını düşünen Cidde’deki Fransız konsolosunun Osmanlı yetkililerini uyarması üzerine hac mevsimine kısa bir süre kala 5 Ağustos 1885’te Türk memurlar tarafından Mekke’den çıkartılmıştır (Jeffery, 1929: 232-233; Carvalho, 2010: 50; Terzi, Ergün ve Alacagöz, 2017: 473). Fransız konsolosunun “Hurgronje’nin aslında bir Müslüman olmadığı ve bölgede kılık değiştirerek hareket ettiği” yönündeki iddiaları sonucu Mekke’den aniden çıkartılan Hurgronje, katılmayı çok istediği hacca iştirak edemediği geride dönmek zorunda kalmıştır (Oostdam, 1999: 19).

Cidde ve Mekke’deki gözlemlerine dayanarak bölgenin siyasî durumu ve genelde tüm Müslümanların, özelde ise Takımadalar’dan gelen Müslümanların İslam inancı üzerine çıkarımlar yapmıştır. Ayrıca, sömürge yönetimindeki görevlilere yönetimlerini altındaki insanların inançlarını anlamalarını ve bu inanca göre onlara yaklaşımlarını tavsiye etmiştir. Buna bağlı olarak, Cidde konsolosunun Arapça ve Takımadalar’da konuşulan dillerden en az bir tanesini akıcı bir şekilde konuşması gerektiğine değinmiş ve Osmanlı yöneticileriyle ilişkisinin iyi bir şekilde ilerlemesi için Türkleri yakından tanımalarının önemine vurgu yapmıştır (Oostdam, 1999: 23).

Hurgronje'den önce, John Ludwig Burckhardt (1784-1817) ve Richard Francis Burton (1821-1890) gibi bazı isimler Mekke'yi ziyaret etmiş olsa da (Speake, 2003: 143-148) Hurgronje, bölgede elde ettiği etnografik verileri kayda geçiren ilk isim olarak kendinden önceki isimlerden ayrılmıştır (Vrolijk ve Leeuwen, 2014: 123). Ayrıca, bölgenin önemli isimleri ile görüşme yapan ve bunları belli analizlerle yazıya geçiren ilk Batılı isim olmasından dolayı da burada gerçekleştirdiği çalışmalar akademik anlamda büyük öneme sahiptir (Pedersen, 1957: 22).

Arthur Jeffery²¹ (1893-1959) 1929 yılında *The Muslim World* dergisinde “Christians at Mecca” (Mekke'deki Hristiyanlar) başlığıyla yayınladığı yazısında “Mekke'de bulunan batıl inanç ve önyargılardan etkilenmiş alışılmadık derecede çeşitli milletlerden oluşan bir toplumu, hiçbir yazarın Hurgronje kadar net bir şekilde resmedemedi”ğini ifade ederek Hurgronje'nin Mekke'yi ve Mekke toplumuna yönelik yazılarının önemine değinmiştir. Ayrıca, Mekke'nin “bariz ahlaksızlıklara sahip bir şehir” olduğunu belirtmiş ve böylesi bir şehri gören Hurgronje'nin İslam'a karşı önyargılı olmasından dolayı suçlanamayacağını belirtmiştir. Bu ifadesi ile Hurgronje'nin İslam'a yaklaşımında önyargılı bir tutum sergilediğine vurgu yapmaktadır (Jeffery, 1929: 233).

Aynı şekilde Samuel M. Zwemer²² (1867-1952) de 1932 yılında Hurgronje'nin “Mekke” kitabı üzerine kaleme aldığı yazısında Jeffery'inin yazısına atıfta bulunarak Hurgronje'yi bir Hristiyan olarak kutsal şehri ziyaret edenler listesinin başına

²¹ Avusturya asıllı Amerikalı şarkiyatçı ve Kur'ânî ilimler uzmanıdır. Melbourne'da doğmuş, Melbourne Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümü'nde okumuş ve aynı üniversitede yüksek lisansını tamamlamıştır. Daha sonra Hindistan'da bir misyoner okulu olan Madras Christian College'de öğretmenlik yapan Jeffery, 1921 yılında Kahire'de bulunan Amerikan Üniversitesi'nde oryantalizm dersleri vermiş ve aynı zamanda bölgedeki Metodist kilisesinde dinî faaliyetlerde bulunmuştur. Kıraat alanında yoğunlaşmıştır. 1929'da Edinburgh Üniversitesi'nde doktorasını tamamlamış, 1938 yılında Columbia Üniversitesi Yakın ve Ortadoğu Dilleri Bölümü'ne başkan olmuş ve aynı zamanda başka bir okulda dinler tarihi dersleri vermiştir. Kur'ân çalışmaları üzerine *Materials for the History of the Text of the Quran (Kur'ân Metninin Tarihi için Materyaller)* ve *The Foreign Vocabulary of the Quran Kur'ân'ın Yabancı Sözlüğü* gibi eserleri vardır (Kurtuluş, 2001)

²²Hollandan'dan Amerika'ya göçmüş bir ailenin çocuğu olan Amerikalı misyoner Zwemer, İncil Bakanlığı'na (*Gospel Ministry*) ve Yabancı İşleri Servisi'nde (*foreign service*) görev almıştır. Eşiyle birlikte Bahreyn'de misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuştur. Burada *The Cradle of Islam* ve *Bahrain was Raymond Lull, First Missionary to Moslems* eserlerini kaleme almıştır. Bahreyn'in yanı sıra Mısır ve Kuzey Afrika gibi bölgelere de giderek misyonerlik çalışmalarını sürdürmüştür. 1911'de *The Moslem World* dergisini kurmuştur (Bekeley, 2012: 28-48).

yerleştirmektedir. Bununla birlikte, Hurgronje'nin Mekke ziyaretindeki çalışmalarının titizliğine ve burada elde ettiği verileri kayda geçirmesindeki öneme vurgu yapmaktadır (Zwemer, 1932: 219).

Hurgronje, Leiden'e döndükten sonra Mekke'deki izlenimlerini ve elde ettiği bilgileri Almanca yazmış olduğu iki ciltlik Mekka kitabında kaleme almıştır. Eserin ikinci cildi, Cidde'de konsolos olarak görev almış İngiliz J. H. Monahan tarafından 20 yıllık bir çalışma sonucunda "Mekkah in the Latter Part of the 19th Century" başlığıyla İngilizceye tercüme edilmiştir (Goetz, 1979: 912). Eserde Mekke'de çektiği pek çok fotoğraf da yer almaktadır ki bu fotoğraflar Mekke'de çekilen ilk fotoğraflar olması nedeniyle büyük öneme sahiptir. Söz konusu fotoğraflar; Mekke'nin sokaklarını, mimari yapılarını ve Hurgronje'nin tanıştığı kişileri resmetmektedir (Pedersen, 1957: 25). Mekke üzerine ilk etnografik verilerin sunulduğu bu eser için Niyazi Berkes, "Mekke hakkında yazılan tek bilimsel kitap" ifadesini kullanmıştır (Berkes, 2018: 7).

3.2. Hurgronje'yi Alan Çalışmalarına Yönlendiren Temel Etken: Pan-İslamizm

Avrupalı güçlerin sömürgecilik faaliyetlerinin had safhaya ulaştığı 19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin askerî, siyasî ve malî olarak zayıfladığı bir döneme denk gelmektedir. Böyle sıkıntılı bir dönemde Avrupalıların işgal altına aldığı sömürge topraklarının büyük bir kısmının Müslüman coğrafyalarda bulunması Osmanlı Devleti'nin için büyük bir problem teşkil etmekteydi. Nitekim içinde bulunduğu durum nedeniyle sömürge topraklarına aktif bir müdahalede bulunamamaktaydı. Buna çözüm olarak sömürge güçleri tarafından baskı altında olan Müslümanların durumlarını protesto etmek, Müslüman liderlerle iletişimin arttırılmasını sağlamak ve Müslümanların Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmasını engellemek amacıyla önceden de gündeme gelmiş olan İttihad-ı İslam düşüncesi, II. Abdülhamit tarafından Osmanlı'nın dış politikası olarak ağırlık kazanmaya başlanmıştır.

Belli bir grup Osmanlı aydını tarafından 19-20. yüzyılda ortaya çıkan, İslam camiasının Avrupalı güçlerin sömürsünden ve içinde bulunduğu buhrandan

kurtarılabilmesi için dinî-siyasî bir hareket olarak hilafet makamının önderliğinde tüm Müslümanların birleşerek modern dünyaya ulaşılması adına ortaya çıkan İslamcılık hareketine dayanan ve bu dönemde ağırlık kazanan İttihad-ı İslam düşüncesi, Avrupa'da "Pan-İslamizm" olarak isimlendirilmiştir. Bu politika ülkenin hem iç hem de dış politikasını önemli derecede etkilemiş ve aynı zamanda Osmanlı sultanının Müslümanlar arasındaki popülaritesini de arttırmıştır (Kara, 2011: 17; Schmidt, 1992: 49; Türköne, 1991: 13). Çeşitli bölgelerde dinî eğitim kurumları ve konsolosluklar açarak bölgedeki Müslümanlarla iletişimi artırma yoluna giren Osmanlı Devleti, bu faaliyetleri ile sömürge devletlerine karşı tehdit oluşturmuştur. Hollanda, Doğu Hint Adaları'ndaki sömürge topraklarında diğer Avrupalı sömürge güçleri gibi bu tehditle karşı karşıya kalmıştır.

Özellikle buharlı gemilerin ortaya çıkması (1803) ve Süveyş Kanalı'nın açılması (1869) ile HDHA'da artan refah, bölge Müslümanlarının hacca gitme oranının artışına da yol açmış ve hacca giden bu Müslümanların diğer bölgelerden gelen Müslümanlarla -özellikle de Mekke'de yaşayan ulema ile- iletişim kurma fırsatını artırmıştır (Laffan, 1999: 517). Böylece, bölge Müslümanlarının Pan-İslamcı faaliyetlerden haberdar olma ve bu doğrultuda hareket etme olasılığı da aynı doğrultuda artmıştır.

Hollanda, Osmanlı Devleti eliyle ortaya çıkan bu harekete ilk etapta gözlerini kapamış ve kendisi için tehlike arz eden bu politikaya karşı diğer sömürge devletlerinden daha geç önlem alma yoluna gitmiştir. İngiltere'nin aksine agresif bir politika izleyen Hollanda, 1915 yılına kadar sömürge topraklarındaki halkı yönetim görevlerinden uzaklaştırmış; eğitim, yayın ve siyasî faaliyetlere kısıtlamalar getirerek yerli halk ile arasındaki gerilimi yüksek tutmuştur (Schmidt, 1992: 56). Hollanda'nın bu yaklaşımı bölgede ayaklanmalara yol açmıştır. Buna karşın bölge halkı Hollanda sömürüsüne karşı verdiği bu mücadele Osmanlı halifesini bir yardım kaynağı olarak görmüştür.

Hollanda her ne kadar kendisi için tehlike oluşturan bu politikaya karşı ilk etapta etkin bir yol çizemese de sömürge topraklarındaki hâkimiyetinin zarar göreceğinden endişe ederek bazı girişimlerinde bulunmuş ve bu bağlamda K. F. Holle'yi (1829-1896)

haccın bölge Müslümanları üzerindeki etkisini incelemesi için görevlendirmiştir. Bölgeye gelen ve incelemelerde bulunan Holle, bu incelemeleri sonucunda hacdan dönen tüm Müslümanların Pan-İslamcı politikalarından etkilenerek diğer Müslümanları Hollanda yönetimine karşı kışkırttığını, bu nedenle de söz konusu bu kişilerin sömürge yönetiminde önemli pozisyonlara getirilmemesi gerektiğini belirtmiştir (Steenbrinck, 2006: 79). Holle'den sonra sömürge danışmanlığına getirilen ikinci isim olan Hurgronje ise Holle'nin görüşlerine karşı çıkmış ve farklı bir yaklaşım geliştirmiştir.

Müslümanların büyük bir kısmının barış yanlısı ve siyasî meselelerden uzak kimseler olduğunu ifade eden Hurgronje, 1859 yılındaki yasaya dayanarak uygulanan hacı sayısını kısıtlama ve hacıları sınava tabi tutma gibi uygulamaların Müslümanları Hollanda yönetimine karşı kışkırtacağını ve isyana teşvik edeceğini öne sürerek ılımlı Müslümanlar ile Hollanda arasındaki ilişkilerin bozulmaması adına bu kısıtlamaların kaldırması gerektiğini savunmuştur (Hurgronje, 2007: 311; Vredenbregt, 1962: 103).

Bu şekilde, Müslümanların ibadetlerinde özgürlükçü bir anlayış sergileyen Hurgronje, Osmanlı halifesi adına hutbe okutulması gibi siyasî temelli İslamî hareketlere ise tamamen karşı çıkarak Hollanda'yı İslam'ın siyasî yönüne karşı uyarmıştır. Bu bağlamda, hacda uzun süre kalarak İslamî eğitim alan Müslümanların (*mukim*) Pan-İslamcı politikalarından etkilenerek Hollanda'ya karşı isyan girişimlerini tetiklediğini öne sürerek bu kesimle kesin bir şekilde mücadele edilmesi gerektiğini savunmuştur (Hurgronje, 2007: 267 ;).

Hurgronje'ye göre, Pan-İslamizm düşmana karşı gösterilen bir reaksiyon ve Avrupa'nın Müslümanlar üzerindeki etkisine karşılık bir karşı çıkıştır (Evans, 1987: 21). Her ne kadar Pan-İslamizm'in İslam'ın siyasî yönünü yansıtan bir ideoloji olduğunu ve Hollanda için belirli tehlikeler içerdiğini düşünse de Osmanlı'nın içinde bulunduğu şartlar nedeniyle söz konusu ideolojinin Müslümanlar üzerinde güçlü bir etkisinin olmadığını öne sürmüş ve Osmanlı sultanlarının gasp ettikleri halifelik makamı ile hâkimiyet alanları dışındaki topraklarda bir güç sağlamayacağını ifade etmiştir (Hurgronje, 1915: 32; Hurgronje, 1924: 69; Vredenbregt, 1962: 102).

Pan-İslamcı politikanın Müslümanlar üzerinde güçlü bir etki yaratmayacağına yönelik ifadelerine rağmen Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı sultanının cihat çağrısında bulunması üzerine hükümete hacca gidenlerin sayısının azaltılmasını, hatta, hac için yapılan yolculukların savaş süresince tamamen yasaklanmasını tavsiye ederek Pan-İslamcı politikanın etkilerine karşı Hollanda'yı uyarmıştır. Ancak, hac konusunda uygulamaya koymayı tavsiye ettiği kısıtlama teklifi, Hollanda'nın sömürge topraklarında benimsediği dinî hoşgörü politikasına uymadığı gerekçesiyle Hollanda sömürge yönetimi tarafından kabul görmemiştir (Schmidt, 1922: 67; Buskens, 2006: 32).

3.3. Takımadalar Süreci

Modern Avrupa tarihinde Portekiz ve İspanya'nın okyanuslarda gerçekleştirdiği yolculuklara dayanan coğrafi keşifler, sömürgecilik yarışının başlangıcını teşkil etmiştir. Hristiyanlığı yayma ve doğunun zenginliğini ele geçirme amacıyla gerçekleştirilen bu seferler²³ (Williams, 1976: 65) daha sonraki süreçte İngiltere, Fransa ve Hollanda'nın da bölgeye gelmesiyle hem sömürgeci devletleri hem de bölge halklarını derinden etkileyecek ve geleceklerini şekillendirecek bir sürecin başlangıcı olmuştur.

Hint Okyanusu'ndaki faaliyetlerine 15. yüzyıl sonunda başlayan ve 1511'de Malaka'yı hâkimiyeti altına alan Portekiz, sürdürdüğü bu işgal girişimleri sonucu İslam'ın bölgede yayılmasına da etki etmiştir. Hâlihazırda Müslümanlarla mücadele içinde olan Portekiz, Hollanda'nın da bölgeye gelmesiyle ikinci bir rakiple karşı karşıya kalmıştır (Lapidus, 1988: 470-471). Esasen, Endülüs döneminde İber Yarımadasındaki Hristiyanların yarımada'daki Müslümanların varlıklarını ortadan kaldırma amacına dayanan "Reconquista" ideali ("Reconquista," 2019) ile hareket eden Portekizlere karşı Hollanda, bölgedeki ekonomik çıkarlarını öncelemekteydi.

²³ Vasco da Gama'nın 1498 yılında Kalikut'e ulaşan filosuna buraya neden geldikleri sorulduğunda "Hristiyanları ve baharatı bulmaya geldik" cevabını vermeleri, yaptıkları seferlerin Doğu'nun zenginliklerini elde etme ve Hristiyanlığı yayma amacı taşıdığını açıkça göstermektedir (Özbaran, 2011: 73).

O dönem Avrupalı devletlerin doğuda bulunan baharat vb. mallara yönelik duyduğu ihtiyaç ve bu ihtiyacı karşılama güdüsü, aynı şekilde Hollanda'yı da etkilemiştir (Williams, 1976, 72). Bu hedef doğrultusunda doğuya yönelen Hollanda, verdiği mücadeleler sonucu 1579'da İspanya'dan bağımsızlığını kazanmış (Fisher, 1936: 595) ve Portekiz'le yapmış olduğu anlaşmalar sayesinde 1596'da Kaptan Corneils de Houtman yönetiminde HDHA'ya ilk gemilerini göndermiştir (Coolhaas, 1980: 12). Bölgeye gönderdiği söz konusu bu ilk gemiler Cava'nın en batısındaki Banten limanına ulaşmıştır ki Cava, ilerleyen süreçte Hollanda'nın ticaret merkezi konumuna gelecektir (Williams, 1976: 74).

Takımadalar'a ulaştıktan sonra yerli yöneticilerle anlaşmalar yapan Hollanda, aynı zamanda İngiltere'nin de içinde olduğu diğer güçlerle mücadele içine girmiştir. Özellikle İngiltere, Hollanda'nın Banten ve Batavya gibi yerlerde bölge yöneticileriyle giriştiği çatışmalarda bölge yöneticilerini destekleyerek Hollanda'ya karşı faaliyetlerde bulunmuştur (Williams, 1976: 76). Daha sonraki yıllarda İngiltere ve Hollanda arasındaki bu ilişki ve politikalar gerek Avrupa'daki gelişmelere gerekse Takımadalar'daki çıkarlara göre sürekli değişiklik göstermiştir.

1602 yılında doğuya sefer düzenleyen tüm Hollandalı tüccarları bir çatı altında birleştiren Hollanda, "Doğu Hindistan Kumpanyası" (Vereenigde Oostindische Compagnie: V. O. C.) kurarak bölgeye yönelik çalışmalarını tek elden yönlendirmeye başlamıştır (Williams, 1976: 72). Bölgede Hollanda adına söz sahibi olan kumpanya; Hollanda'nın sağlamış olduğu anlaşma yapma, savaş açma ve adaleti sağlama gibi bir devletin sahip olabileceği tüm yetkilere sahip olmuştur (Williams, 1976: 73). Yani, 18. yüzyılın sonundaki iflasına kadar Hollanda'nın Takımadalar'daki sömürge gücü olarak hareket etmiş ve özerk bir yapı olarak varlık göstermiştir. Bölgedeki merkezini, 1919'da ele geçirdiği, bugün "Cakarta" olarak bilinen bölgede kurmuş ve bölgenin ismini Batavya olarak değiştirmiştir. Avrupalı ve Asyalı rakiplerini bölgeden uzaklaştırarak Takımadalar'daki iç ve dış ticareti tekeline almayı başaran VOC, sömürge savaşları ve bölge idarecileri ile yaptığı anlaşmalarla Takımadalar'ın doğusundaki hemen hemen tüm yerlere nüfuz etmeyi başarmıştır (Riklef, 1981: 25-26, 74-75, 105-106).

Bölgede bulunduğu süre zarfında İslam'ı kendisi için “potansiyel bir siyasî tehlike olarak gören VOC, İslamiyet'in bölgede yayılmasını engel olmaya çalışmıştır. Dinî fetih seferleri ve bölge Müslümanlarını Hristiyanlaştırma konusuna İspanyol ve Portekizler kadar odaklanmasalar da 1602'de oluşturulan kuruluş kanunundaki “gerçek Hristiyanlığın yayılmasını ve gelişmesini sağlamak” maddesine dayanarak kendi denetimindeki Müslüman halkın Hristiyanlaştırılması için destek ve teşvikte bulunmuştur (Kernkamp, 1945: 9). Bunun yanı sıra, Batavya'da Müslümanların ibadetlerine kısıtlamalar getiren VOC, Batavya Kilise Konseyi'nin 7 Aralık 1643'te aldığı karar üzerine Müslümanların sünnet olmasını yasaklamış ve dinî okulları kapatmıştır (Göksoy, 1995: 18). 1651'de, yanlış bir inanç olarak tanımladıkları İslam'ın dinî vecibelerinin ifâsı için açık veya gizli toplantılar yapılmasına yasak getirmiştir (Vredembregt, 1962: 96), 1716'da ise Müslümanların hacca gitmeleri yasaklanmıştır (Kernkamp, 1945: 12). Hac konusundaki bu tutum belli bir süre daha devam etmiştir.

Anlaşılabacağı üzere VOC, bölgede önemli bir güç haline gelerek bölgenin ekonomik, siyasî ve dinî faaliyetlerini yönlendirmiş ve 1799 yılına gelindiğinde yaklaşık 134 Hollanda florini borca girmiş olmasından dolayı Hollanda tarafından lağvedilmiş ve sömürge topraklarının yönetimi sömürge bakanlığına geçirilmiştir (Tarling, 1968: 4). Hollanda'nın ilerleyen süreç içindeki faaliyetleri gerek Avrupa'daki gerekse Takımadalar'daki gelişmelerle şekillenmiştir.

Resim 3.1: HDHA'nın 1942 Tarihli Haritası ("The Java Gold's Blog", t.y.)

18. yüzyılda İngiltere'de ortaya çıkan, zamanla diğer Avrupa ülkelerine de yayılan ve Avrupa ekonomisini şekillendiren Endüstri Devrimi (Williams, 1976: 93) ile hız kazanan Avrupa güçleri arasındaki sömürgecilik yarışı, bugünkü Avrupa devletlerini ortaya çıkaran Fransız Devrim Savaşları'ndan (1792-1802) büyük oranda etkilenmiştir. Bu süreçte Fransa'nın Hollanda'yı işgali İngiltere'nin Malaka'yı kolayca ele geçirmesini sağlarken Hollanda'nın bölgedeki üstünlüğüne de zarar vermiştir (Williams, 1976: 92). Yine Avrupa'da meydana gelen Napolyon Savaşları (1803-1815) Hollanda'nın ticarî üstünlüğünü bitirerek İngiltere'nin Hollanda nüfuzundaki topraklarda gücü eline almaya başlamasına sebep olmuştur.

Avrupa'daki bu gelişmeler neticesinde, sömürgecilik yarışında önemli bir güç olarak Takımadalar'da faaliyet gösteren İngiltere, Hollanda'nın varlığını; Avrupa'da Fransa'ya karşı tampon bölge oluşturması, Takımadalar'da ise daha güçlü başka bir rakip ile uğraşmamak ve bölgenin güvenliğinin tesis edilmesi adına desteklemiştir. Bu nedenle Hollanda ile 1814'de Anglo-Dutch Anlaşması'nı imzalayarak Hollanda'nın

Napolyon savaşlarından sonra kaybetmeye başladığı gücünü tekrar elde etmesini sağlamıştır (Reid, 2015: 241-243).

İngiltere ile Hollanda arasındaki bu iş birliğine rağmen iki devlet arasındaki ilişkilerin stabil olmadığı ve zaman zaman bazı anlaşmazlıkların vuku bulduğu görülmektedir. Örneğin, 1819'da İngiltere adına çalışan Sir Thomas Staamford Raffles'in²⁴ (1781-1826) Açe Sultanlığı ile yaptığı antlaşma İngiltere ve Hollanda arasında hâlihazırda var olan anlaşmazlıkların alevlenmesine yol açmıştır. Bunun neticesinde vuku bulan çatışmaların ortadan kalkması için iki devlet arasında 1824'te Londra Antlaşması imzalanmıştır. Anlaşmaya göre Malaka Boğazı çevresi İngiltere'nin, Sumatra adası ise Hollanda'nın nüfuz alanına girmiştir (Reid, 2015: 242).

Hurgronje, Hollanda'nın Açe limanlarında ticaret güvenliğini sağlayacağını taahhüt ettiği bu antlaşmayı basiretsizlik olarak nitelendirmiş ve bu noktada, fanatik olarak nitelendirdiği bölge insanına ve Takımadalar'daki diğer bilinmeyen tehlikelere vurgu yaparak bölgenin güvenliğinin korunması konusundaki zorluklara değinmiştir (Hurgronje, 1906a: ix).

Antlaşma imzalandıktan belli bir süre sonra Hollanda'nın bölgedeki ticaret güvenliğini tam olarak sağlayamadığı gerekçesiyle Avrupalı ve Amerikalı tüccarlardan pek çok şikâyet gelmiştir. Bunun üzerine taraflar yeni bir antlaşma yapmaya yönelmiş (Hurgronje, 1906a: ix) ve 1871 yılında Sumatra antlaşmasını imzalamışlardır. 1824 yılında İngiltere ile yapılan antlaşma gereği Açe'yi işgal edemeyen Hollanda, önündeki bu büyük engeli 1871 yılında imzaladığı Sumatra antlaşma ile ortadan

²⁴ İngiltere'nin Doğu Hindistan'daki sömürge yöneticisi ve Singapur'un kurucusu'dur (1819). İngiltere'nin Uzak Doğu'daki sömürge gücünü oluşturan isimlerin başında gelmektedir. Annesine ve dört kız kardeşine destek olmak için 14 yaşında Doğu Hindistan Kumpanyası'nda kâtip olarak çalışmaya başlayan Raffles, yeterli bir eğitim alamamış olsa da yaptığı okumalar ve öğrendiği dillerle kendisini geliştirmiştir. 23 yaşındayken Malaka Boğazı'nın kuzeyinde bulunan ve yeni kurulan Penang hükümetinde sekreter yardımcılığına atanmıştır. Burada Malay toplumlarının dilini, tarihini ve kültürünü öğrenmiştir. İngiltere'nin Doğu Hindistan valisi Lord Minto tarafından Cava'yı Fransa etkisinden kurtarma çalışmalarına casus olarak atanmıştır. Daha sonra, Penang'da bağımsız bir yönetim kurmakla görevlendirilmiş, 1811'de ise Cava valiliğine getirilmiştir. İngiltere'nin Güneydoğu Asya'daki etkisini arttırmak için faaliyetlerde bulunan Raffles, aynı zamanda Hollanda sömürge sistemini dönüştürmeyi hedefleyen reform hareketlerini başlatan isim olmuştur. 29 Ocak 1819'da Singapur'a gelen Raffles, Hollanda ile çatışma riskini göze alarak Singapur Liman Antlaşmasını imzalamış ve Singapur'u kurmuştur (Pearson, 2019).

kaldırmıştır (Glasse, 2002: 743-744). Bunun üzerine, Hollanda askerleri 1873 yılında Sumatra Adası'nın son özgür toprak parçası olan Açe'ye çıkarma yaparak 1910 yılına kadar devam edecek olan (2. Dünya savaşında Japonya işgaline kadar sürdüğü de söylenmekte) Hollanda Savaşı olarak (Açe Savaşı olarak da isimlendirilmekte) bilinen savaşı başlatmıştır (Glasse, 2002: 744). Sömürgecilik yarışının hızlandığı Takımadalar'da, Hollanda'nın yerine daha güçlü bir rakip görmek istemeyen İngiltere Hollanda'nın Açe'yi istila girişimine ve Sumatra Adası'nda hâkimiyetinin güçlenmesine göz yummuştur (Tarling, 1998: 60).

Bölgedeki çıkarları uğruna birçok insanın hayatına mâl olacak Hollanda Savaşı'nın başlamasına sebep olan Hollanda, uzun yıllar verdiği mücadeleye rağmen savaşta istediği başarıyı gösterememiş ve Açelilerin direnişini kıramamıştır. Bu nedenle Hollanda yönetimi İslam ve Müslümanlar konusunda dönemin önemli isimlerinden Hurgronje'yi Sömürge Yönetim Danışmanlığı'na atamıştır. Bu atama ile Hurgronje, Van den Berg'den sonra İslam ve Müslümanlar konusunda Takımadalar'da hükümete danışmanlık yapan ikinci isim olmuştur (Ravensbergen, 2018: 110).

Hurgronje'nin bölgeye gelişi hem Hollanda Savaşı'nı hem de Hollanda'nın bölgedeki politikalarını önemli ölçüde etkilemiş ve şekillendirmiştir. Nitekim Hurgronje'den önce tutarsız bir politika izleyen Hollanda, 1803'te yayınladığı bir bildiriye karışıklıklara sebep olabilecek şartlar hariç bütün dinî grupların bağlı oldukları dini serbestçe yaşayabilmelerine olanak sağlamış olduğunu açıklamasına rağmen hac ibadeti noktasında Müslümanlara kısıtlamalar getirmiştir (Vredenburg, 1962: 94-100). Hurgronje ise Hollanda'nın İslam politikasını eleştirerek farklı bir strateji geliştirmiştir. Bu noktada, Hurgronje'nin İslam konusunda ortaya koyduğu fikirler ilerleyen başlıklarda detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

3.3.1. Takımadalar'a Gönderilmesi

Mekke'den döndükten sonra Leiden Üniversitesi'nde önceden başlamış olduğu koloni hükümetinde görev alacak memurlara İslam ve Müslümanlarla ilgili verdiği derslere devam eden Hurgronje, 1881 yılında başladığı bu görevinden 1887 yılında ayrılmıştır

(Quinn, 2008: 133). Mekke'deki izlenimlerinden yola çıkarak, Mekke'ye giden hacıların HDHA'da bir cihat hareketini yayabileceğini ve bunun sömürge topraklarındaki Hollanda hâkimiyeti için tehlike oluşturabileceğini düşünen Hurgronje, Takımadalar'da bulunan sömürge yönetimine bu konuda danışmanlık yapacak birinin gerekli olduğunu ifade etmiş ve söz konusu göreve kendisinin getirilmesini talep etmiştir (Vrolijk ve Leeuwen, 2014: 130).

Yönetim tarafından kabul edilen bu istek üzerine 1889'da görevli olarak Cakarta'ya (eski adıyla Batavya) gönderilmiştir. 1891'de ise Müslümanlarla ilgili konularda danışmanlık yapması için Doğu Dilleri ve İslam Hukuku danışmanlığına atanmıştır (Zwemer, 1968: 404). De Atjehers isimli kitabında HDHA'ya gidişinin nedenini, "siyasî içerikli dinî unsurları araştırmak" şeklinde açıklamıştır (Hurgronje, 1906a: v). Bu ifadesi ile HDHA'daki oryantalist çalışmalarının siyasî arka plâna sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

İlk olarak Penang üzerinden Açe'ye geçmeyi ve burada Mekke'de olduğu gibi Abdülgaffar ismi ile görev yapmayı plânlayan Hurgronje, Açe valisinin bu plâna karşı çıkması üzerine rotasını değiştirerek Cava'ya gitmiştir. İlk iş olarak 1888'de Banten'de patlak veren ve kısa süre içinde bastırılan Banten isyanında İslamî unsurların rolünü incelemeye başlamıştır. İki yıl süren bu araştırma sonucunda sömürge hükümetine, din kaynaklı ayaklanmalarda nasıl hareket edilmesi gerektiğine yönelik bir rapor sunmuştur (Wertheim, 1973: 138-139). Özellikle, yetersiz delil nedeniyle suçsuz bulunmuş pek çok isyancı şüpheliyi sürgün etmesi nedeniyle Banten bölge yöneticisine (*Resident of Banten*) eleştirilerde bulunarak bu sürgünlerin toplumdaki Hollanda düşmanlığını körükleyeceğini ifade etmiş ve bu nedenle gereksiz şiddetten kaçınmasını ve sürgün sayısını minimuma indirmesini tavsiye etmiştir (Kartodirdjo, 1996: 306-307). Bu şekilde, toplumu kışkırtacak uygulamaların önüne geçerek patlak verebilecek yeni bir isyanın önüne geçmeyi amaçlamıştır.

Açe'ye gidene kadar iki yıl boyunca bahsi geçen Banten isyanı gibi dinî kaynaklı olayları araştırarak (Rohmana, 2018: 41) Endonezya İslam'ını ve pesantrenlerde²⁵ İslamî eğitimin misyonunu incelemiştir (Jung, 2011: 184). Cidde'de iken konsoloslukla iletişimini kestiği gibi Cava'daki araştırmaları sırasında da Hollanda otoriteleriyle iletişim kurmaktan kaçınmış ve "Hacı Abdülgaffar" ismini kullanarak bölge yerlileri ve ulemayla yakın ilişkiler kurmuştur (Vrolijk ve Leeuwen, 2014: 131). Hollanda otoritelerine bağlı resmî bir görevli olduğunu bu şekilde gizliyor olması, bölge halkının Hollanda'nın memurlarına karşı var olan tepkisinin ve itimatsızlığının bölgede gerçekleştirilmeyi plânladığı çalışmaları bozmasını istememesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Buradaki görevlerine devam ederken Açe'de süregelen savaş nedeniyle 16 Temmuz 1891'de Açe'ye gitmiş, Şubat 1892'ye kadar Açe'de kalmış, daha sonra tekrar Cava 'ya dönmüştür (Alfian, 1987: 82). Çoğu zamanını Cava'da geçiren Hurgeonje, 1898'den 1903'e kadar düzenli olarak Açe'yi ziyaret etmeye devam etmiştir (Oostdam, 1999: 19).

Elde ettiği birikim ve iletişim ağı sayesinde İslam ve Müslümanlar konusunda stratejiler ortaya koymuş ve Hollanda Savaşı'nın gidişatını önemli derecede etkilemiştir. Bu noktada Hollanda sömürge hükümetinin İslam politikasını oluşturan kişi olarak görülmektedir (Niel, 1957: 592).

Aynı şekilde Benda, Hurgronje'nin Mekke'de kaldığı süre zarfında İslam'ı ve Müslümanları yakından tanımış olmasının Açe'de süregiden savaşın nihayete ermesine yardımcı olduğuna vurgu yapmıştır. Hurgronje'nin savaş sırasındaki faaliyetlerini askerî bir başarı olarak gören Benda, ortaya koyduğu bu askerî başarısının yanında siyasî başarılarla da imza attığını ifade etmiş ve buna örnek olarak koloni hükümeti ile yerli yöneticiler arasında kurduğu ılımlı ilişkileri göstermiştir. Bu nedenle de meslektaşları tarafından "Hollanda'nın İslam politikaları mimarı" olarak görüldüğünü ifade etmiştir (Benda, 1958: 340). Benda tarafından Hollanda için başarı olarak bahsedilen bu gelişmeler, samimi ilişkiler kurarak yakın temas içinde olduğu Açeli Müslümanlar içinse büyük bir darbe olmuştur.

²⁵ Bugün Endonezya toprakları olarak bilinen bölgedeki İslamî eğitim veren yatılı okul.

Mekke'deki gibi Takımadalar'da da kendini Müslüman kimliğiyle tanıtmaya devam eden Hurgronje, burada kaldığı süre zarfında bölgenin yönetici ailelerine mensup iki Müslüman kadınla evlenmiştir. İlk evliliğini bölgeye geldikten bir yıl sonra, 1890 yılında Ciamis Penghulusu'nun²⁶ kızı Sangkana ile gerçekleştirmiş ve bu evliliğinden dört çocuğu dünyaya gelmiştir. İkinci evliliğini ise Sangkana'nın ölümünden sonra Bandung Penghulusu'nun kızı ile yapmıştır. Bu evliliğinden ise R. Joesoef adında bir oğlu dünyaya gelmiştir (Rohmana, 2018: 41-47).

Ancak, Hollanda yönetiminde çalışan kişilerin yerli kadınlarla evlenmesinin yasak olmasından ve bu nedenle bu evliliklerinin duyulması halinde isminin ve mevkiinin kötü yönde etkileneceğinden dolayı Takımadalar'da yaptığı bu evlilikleri yönetimden gizlemiştir. Hurgronje'nin evlilikleri ve çocukları ile ilgili araştırma yapan Koningsveld, Hurgronje'nin en yakın arkadaşı olarak bilinen Herman Bavinck'e gönderdiği mektubunda Takımadalar'da gerçekleştirdiği iddia edilen evliliğin kendisine ait olmadığını yazdığını ifade ederek bu evlilikleri reddettiğini ortaya koymuştur (Koningsveld, 1980: 763; Rohmana, 2018: 37). Aynı şekilde, o dönem gazetelerde çıkan çeşitli haberlere bakıldığında genel valinin (*Governer General*) de bu evlilikleri reddettiği anlaşılmaktadır (Rohmana, 2018: 44-45).

Öte yandan, konu ile ilgili yaptığı araştırmalar çerçevesinde Hurgronje'nin Takımadalar'da gerçekleştirdiği ikinci evliliğinden dünyaya gelen oğlu Joesoef ile görüşmeler yapan Koningsveld, Joesoef'in söz konusu evlilikleri doğruladığını aktarmıştır. Ayrıca, Hacı Hasan Mustafa'dan (1852-1940) Hurgronje'ye gelen mektupları incelemiş ve bu mektuplarda Hurgronje'nin çocukları olduğu iddia edilen kişilerin isimlerinin bulunmasının ve bu kişiler hakkında Hurgronje'ye malumat veriliyor olmasının söz konusu evliliklerin gerçekliğini teyit ettiğini ifade etmiştir²⁷ (Rohmana, 2018: 52).

²⁶ Malay idari yapısında bir bölgenin yöneticisi/şefi.

²⁷ Hasan Mustafa'nın bahsi geçen bu mektupları Leiden Üniversitesi Kütüphanesinde bulunmaktadır ve Hurgronje'nin diğer yazışmaları gibi internet üzerinden Or. 8952 kodu ile dijital olarak erişime açıktır.

3.3.2. Hollanda Savaşı'ndaki Faaliyetleri

Hollanda, 1871 yılında İngiltere ile imzaladığı Sumatra Anlaşması'na dayanarak 26 Mart 1873'te Takımadalar'daki son bağımsız toprak parçası olan Açe'ye General J. H. R. Köhler komutasında çıkarma yapmış ve sömürge tarihindeki en uzun süren savaşın fitilini ateşlemiştir (Myrntinen, 2009: 4). Savaşın ne zaman sona erdiği ile ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Kimi çevreler savaşın Sultan Davud Şah'ın iki eşi ve çocukları ile birlikte Hollanda kuvvetlerince esir alınması sonucu sultanın 10 Ocak 1903'te Hollanda yönetimine teslim olması üzerine sona erdiğini düşünürken (Özay, 2018: 354), T. İbrahim Alfian savaşın 1910-1913 tarihleri arasında Açeli büyük liderlerin yenilgiye uğramasıyla sona erdiğini ifade etmektedir (Alfian, 1987: 23-24). Öte yandan bazı tarihçilere göre ise savaş, Açelilerin sürdürdüğü bireysel mücadelelerden dolayı 1903-1942 yılları arasında bir tarihte sona ermiştir (Siegel, 2014: 29).

Hollanda'nın, Açe Sultanlığı ve Fransa, Osmanlı veya Amerika arasında oluşabilecek bir iş birliği sonucu Açe Sultanlığı'nın bağımsızlığını kuvvetlendireceğine dair endişesine ve Kuzey Sumatra sularında gerçekleştirdiği gemicilik faaliyetlerinin güvenliğini sağlayabilme amacına dayanarak başlattığı bu savaş (Schmidt, 1992:57), genel itibariyle üç temel safhada incelenmektedir.

İlk iki aşamada Hollanda'nın benimsediği politika savunmaya dayalı "yoğunlaşma çizgisi" (*concentration line system*)'dir. Bu politika kapsamında yerel liderlerle ittifak yapılarak bu liderlerin Hollanda safına çekilmesi hedeflenmiştir. Bu ittifakların en önemlilerinden birisi Teuku Ömer²⁸ (1854-1899) ile yapılmıştır. İlk etapta Hollanda'ya

²⁸ Batı sahilinin meşhur yöneticisi olan Teuku Ömer, savaş süresince gücünü arttırmış ve tüm batı Açe sahilinde hâkimiyetini arttırmıştır. Bölgede kazandığı bu hâkimiyet onun için dinî otoriteyi de beraberinde getirmiştir. Hurgronje onun bölgedeki bu üstünlüğünü nezaket, iyi şans ve bölge halkı hakkındaki bilgisine dayandırmış ve batı sahillerin resmî olarak sahipliğini mahkemeye sunduğu hediyelerle aldığını belirtmiştir. Teuku Ömer'in denizlerin amiri (*amîr ul-balir*) olarak nitelendirildiği bu fermana diğer bölge yöneticilerinden itirazlar gelmiştir. Hurgronje, bu şekilde önemli bir gücü eline alan Teuku Ömer'in sultana tam bir bağlılığının olmadığını ifade etmiştir. Hurgronje'ye göre Teuku Ömer cihat güdüsü ile değil, Açeliler gözünde güç elde etme isteği doğrultusunda hareket etmiştir. Bu nedenle bölgedeki önemli isimlerin kızları ile evlilikler gerçekleştirmiştir (Hurgronje, 1906a: 148-152, 188). Hollanda savaşında önemli liderlerden biri olarak rol oynayan Teuku Ömer, savaş süresince sırayla Açe (1873-1883, 1884-1893, 1896-1899) ve Hollanda (1883-1884, 1893-1896) safında savaşmıştır. Bu mücadeleleri kişisel bir hırsıyla ortaya koyduğu ve bu mücadelelerinin bir yandan uleebalaglara bir yandan ulemaya karşı olan hırsının bir simgesi olduğu ifade edilmektedir. Hollanda

karşı mücadele veren Teuku Ömer, Hollanda ile yaptığı anlaşma ile bir müddet Hollanda safında savaşmış olsa da bir süre sonra Hollanda ordusundan elde ettiği silahları da alarak tekrar Açe birliklerine katılmış ve Hollanda'ya karşı mücadelesine devam etmiştir. Teuku Ömer'in Hollanda birliklerini bu şekilde kandırması Hollanda'yı ağır insan ve para kaybına uğratmıştır (Siegel 2014: 33).

Resim 3.2: Teuku Ömer (Hurgronje, 1906a: iii)

cephesinde savaşırken 1896'da silah, cephane ve 2000 kişilik askerle birlikte Açe tarafına geçen Teuku Ömer, Açe toplumundaki konsensüsü sağlayarak Hollanda'nın ele geçirdiği bir bölgedeki Hollanda kuvvetlerini bozguna uğratmıştır. Hollanda'nın Açe'deki plânlarını zora sokmuş, bu nedenle Hollanda güçleri tarafından pusuya düşürülerek öldürülmüştür. Açe'ye karşı verdiği bu mücadele nedeniyle 1964'te Endonezya devlet başkanı Sukarno tarafından ulusal kahraman ilan edilmiştir (Terzi, Ergün ve Alacagöz, 2017: 398, 399, 416, 417; Kahin, 2015: 489).

Concentration politikası kapsamında izlediği strateji ile Açelilerin vermiş olduğu mücadeleye karşı koyamayan ve istediği başarıya ulaşamayan Hollanda (Alfian, 1987: 82), aynı zamanda uluslararası arenada itibar kaybına da uğramıştır. Bu nedenle, üçüncü aşamada farklı bir yol izlemeye karar vermiş ve ilk iki safhasında izlediği savunmaya dayalı politikayı terk ederek Hurgronje'nin tavsiye ettiği şekilde daha saldırgan bir tutum sergilemeye başlamıştır (Missbach, 2010: 46-48).

Hollanda'nın bu saldırılarına karşın süreç içinde büyük bir direniş gösteren Açeliler, Hollandalılar karşısındaki zorlu mücadelelerinde 16. yüzyılda Portekizlilere karşı yaptıkları savaşta yardım aldıkları ve Müslümanların halifesi unvanıyla tüm Müslümanlar gibi Açe'nin de hamisi olarak gördükleri Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmişlerdir. Açe'nin Osmanlı'dan yardım talep etmek için gönderdiği, bugün Osmanlı arşivinde mevcut olan mektuplar, bir yandan Osmanlı-Açe ilişkilerine açıklık getirirken bir yandan da Açelilerin o dönemki durum ve düşüncelerine de ışık tutmaktadır. Bu nedenle, Osmanlı-Açe ilişkilerini ayrı bir başlıkta ele almak önem arz etmektedir.

3.3.3. Açe-Osmanlı İlişkileri

Osmanlı-Açe ilişkilerinin ne zaman başladığına ilişkin kesin bir veri bulunmamaktadır. Meşhur Osmanlı tarihçisi B. J. Von Hammer'e Osmanlı vakanüvislerin verilerine dayanarak Osmanlı Devleti ile Açe Sultanlığı'nın ilişkilerinin 1517'de başlamış olduğunu ifade eder. Sumatra'ya gelen Portekizli bir gezginin anı defterindeki kayıtlara göre ise bu yakınlaşma 1539'da olmuştur. Öte yandan, Osmanlı kaynakları incelendiğinde Osmanlı-Açe arasındaki resmî ilişkilerin Kanuni Sultan Süleyman döneminde başlamış olduğu ve Kanuni'den sonra tahta geçen Sultan II. Selim zamanında devam ettiği görülmektedir (Göksoy, 2011: 67-68).

Osmanlı belgelerindeki verilere göre Açe Sultanı Alaaddin Şah 1566 yılında gönderdiği bir mektupla Portekiz saldırılarına karşı Osmanlı'dan yardım talep etmiştir. Mektupta, daha önceden de Osmanlı padişahına Ömer ve Hüseyin isimli iki elçinin gönderildiği ifade edilmekte ve buna mukabil Lütfi Bey adındaki bir şahısla birlikte

kendilerine gönderilen yardımlardan bahsedilmektedir²⁹. Açe Sultanı mektubunda Kanuni Sultan Süleyman'a saygılarını sunmakta, bölgenin kültürel ve politik durumundan bahsetmekte, Portekiz saldırıları yüzünden içinde buldukları zor durumu anlatmakta ve Kur'ân-hadislerden yola çıkarak Müslümanların kâfirler karşısında birbirlerine yardım etmesinin farz olduğunu ifade ederek yardım istemektedir. Ayrıca, Açe'nin bir Osmanlı vilayeti, kendisinin de Osmanlı Devleti'ne bağlı bir vali olarak görülmesini istirham etmektedir (Şah, 1967: 373-391).

Açe Sultan'ı tarafından Kanuni'ye gönderilen mektup, Kanuni'nin vefatı nedeniyle kendisinden sonra tahta çıkan Sultan II. Selim'e teslim edilmiştir. Bu noktada II. Selim, Açe Sultanı'nın içinde bulunduğu durumda talep ettiği yardımın Osmanlı padişahı tarafından yerine getirilmesinin dinî ve geleneksel bir sorumluluk olduğunu belirtmiş ve Açe'ye yardımcı olunmasına karar vermiştir. (Göksoy, 2011: 76; Reid, 1990: 50; Terzi, Ergün ve Alacagöz, 2017: 94-96).

İlerleyen süreçte sekteye uğrayan Osmanlı-Açe ilişkileri, 19. yüzyıl ortalarında yeniden aktif hale gelmiştir. 1849 yılında Açe Sultanı Mansur Şah'ın, Muhammet Gavs adlı elçi aracılığıyla Osmanlı sultanı Abdülmecit'e gönderdiği Malay dilinde yazdığı mektup, sonrasında gönderdiği Arapça mektup ve 1850 yılında Muhammed Gavs'ın Hicaz valisi Hasip Paşa'ya gönderdiği mektupları içeren resmî evraklar Açe'nin Osmanlı'yla yeniden ilişki kurma girişimlerini ortaya koymaktadır. Ancak, bu mektuplar Açe'nin Osmanlıyla ilişkilerini yeniden tesis etmek 19. yüzyılda attığı ilk girişimler olmadığı bilinmektedir. Nitekim 1849-1850 tarihli söz konusu mektuplar, İstanbul'a daha önceden gönderilmiş üç mektuptan bahsetmektedir (Kadı, 2011: Peacock ve Gallop, 163-164).

Açe tarafından gönderilen 1849-1850 tarihli mektuplara bakıldığında bu mektupların karşılıklı bir ittifak girişiminden çok, Osmanlı hâkimiyetindeki tebaanın koruma talep eden ricasına işaret etmektedir. Açe'nin Osmanlı tebaası olduğuna ve İslamî unsurlara

²⁹ Hamer de Sultan Alaaddin'in Portekizlilere karşı mücadele konusunda yardım talep etmek için 1547'de İstanbul'a bir elçi gönderdiğini ve buna karşılık Kanuni'nin Açe'ye yardım ulaştırdığına dair veriler sunmaktadır (Göksoy, 2011: 68-69; Şah, 1967: 374).

vurgu yaparak Açe'nin yardım talebini ileten mektupları değerlendiren Osmanlı yetkilileri öncelikle Açe'ye yapılacak bir müdahalenin uluslararası arenadaki herhangi bir anlaşmaya aykırı olup olmadığı konusunu incelemeye almıştır. Gerekli incelemeler sonrasında Açe'nin çok uzakta olması ve bölge ile iletişimin zorluğu ve buna bağlı olarak bölgeye askerî bir birliğin gönderilmesinin sıkıntılı olmasından dolayı Açe padişahına askerî destek gönderilemeyeceğine karar verilmiştir. Bununla birlikte, belli bir ödeme karşılığında Açe ordusunu eğitmek üzere Osmanlı görevlilerinin bölgeye gönderilebileceği ve Osmanlı sultanı adına sikke basımına ve Hutbe okutulmasına izin verileceği belirtilmiştir (Kadı, 2020: 3-5).

1868-1869 yıllarında Mansur Şah ve Mekke şerifi Abdullah arasındaki mektuplaşmalarla devam eden Osmanlı-Açe iletişimde öne çıkan husus Açe'nin herhangi Avrupalı kolonyal gücün hâkimiyeti altına girip girmediği ve Açe'nin ne kadar vergi verebileceği meselesi olmuştur. Bu noktada Mansur Şah, Açe'nin çeşitli milletlerle dostane ilişkiler içinde olduğunu ve herhangi bir devletin himayesinde olmadığını bildirmiştir. Buna karşılık vezir-i azam Ali Paşa bir miktar Osmanlı askerini gayriresmî bir emirle gizli bir şekilde Açe'ye gönderme girişiminde bulunsa da bu girişim sonuçsuz kalmıştır (Kadı, 2020:7-9).

1873'te ise Hollanda'nın saldırılarına karşı Batılı devletlerden ve Osmanlı'dan yardım talep etmek üzere Abdurrahman ez-Zahir görevlendirilmiş ve Açe sultanının talebini padişaha bildirmiştir (Schmidt, 1992: 62). Fakat o dönem askerî, siyasî ve malî olarak sıkıntılı süreçlerden geçen Osmanlı bu yardım talebinde istenilen askerî desteği sağlayamamıştır. Açeli elçilerin İstanbul'da bulunmasından rahatsız olan Batılı güçlerin baskısıyla İstanbul'a gelen son elçi ez-Zahir geri gönderilmeye çalışılmıştır. Buna karşılık ez-Zahir, 1851'de Sultan İbrahim Mansur'a verilen fermanda Açe'nin bir Osmanlı vilayeti olarak kabul edildiğine yönelik ortaya koyduğu iddiasını yinelemiş ve Sultan II. Selim zamanındaki himayesini yenileyen bir ferman olduğuna, Sultan II. Selim'den itibaren Osmanlı bayrağının Açe topraklarında ve sularında dalgalandığına vurgu yapmıştır. Ez-Zahir'in ısrarı üzerine yapılan incelemelerde 1567 yılında Sultan II. Selim ve 1852 yılında Sultan Abdülmecit tarafından Açe sultanına

gönderilen ferman bulunmuş ancak, söz konusu belgelerin siyasî bir ilişkiden ziyade dinî bir ilişkiye işaret ettiği öne sürülmüştür (Göksoy, 2011: 85-89).

Talepleri inceleyen yetkililer, Açe'nin coğrafi olarak çok uzakta olmasından ve söz konusu yardımın doğrudan üstlenilmesinin ileride büyük sorunlara yol açacağından dolayı doğrudan bir koruma girişiminin doğru olmayacağına ancak, Açe'nin daha önceden Osmanlı tarafından himaye edilmiş olması nedeniyle bu kez tümünden cevapsız bırakılmasının halifenin prestijine zarar vereceğine kanaat getirmiştir. Bundan dolayı askerî ve siyasî olarak doğrudan bir yardım gönderilemese de diplomatik girişimde bulunulması plânlanmıştır. Bu bağlamda, Açe Sultanlığından ez-Zahir aracılığıyla 1873'te gelen son yardım talebinin akabinde Hollanda'nın dostane bir şekilde uyarılmasına karar verilmiş ve bunun için Hollanda'ya bir mektup gönderilmiştir. Söz konusu mektupta Osmanlı-Açe arasında önceden beri süregelen ilişkilere, Açe'nin Osmanlıya tabiiyet talebine ve halifenin Müslümanlar üzerindeki sorumluluklarına vurgu yapılarak Açe-Hollanda arasındaki husumetin çözüme kavuşmasının ve iki devlet arasında iyi ilişkiler tesis edilmesinin temenni edildiği belirtilmiştir. Bunun için iki devlet arasında sulhun sağlanması için aracılık etmeyi talep etmiştir (Terzi, Ergün ve Alacagöz, 2017: 271-273).

Osmanlı'nın sulh çağrısına karşılık Hollanda, Açe'nin Osmanlı'dan yardım talep etmesini eleştirmiş ve arabuluculuk teklifini diplomatik bir dille reddetmiştir. Açe ile aralarındaki anlaşmazlığın Açelilerin öne sürdüğü gibi dinî kısıtlamalara dayanmadığını, aksine bölgedeki Müslümanlara dinî özgürlük tanımış olduğunu ifade etmiştir. Asıl anlaşmazlığın Açelilerin uluslararası ticaret ve gemi ulaşımı kurallarına uymaması nedeniyle ortaya çıktığını öne sürerek arabuluculuk girişimlerini kabul etmeyeceğini, Açe tarafından direkt gelen barış tekliflerine ise açık olduklarını beyan etmiştir (BOA, A.DVNS. NMH.D, 13/144'ten aktaran Terzi, Ergün ve Alacagöz, 2017: 288-290).

Osmanlı'nın Hollanda Savaşı konusunda Hollanda'ya sulh çağrısında bulunmasının yanı sıra, Hollanda Savaşı'nın patlak verdiği 1873 yılında İstanbul basınında Osmanlı

hükümetinin Hollanda'nın Açe'ye başlattığı saldırıyı protesto ettiğine yönelik haberler de çıkmıştır. Her iki girişim de Osmanlı'nın söz konusu savaşla ilgili tutumunu ve Açe meselesine karşı Açelileri destekleyici yaklaşımını ortaya koymaktadır (Efe, Özay ve Saltık, 2018: 56).

Ayrıca Osmanlı Devleti, Hollanda'ya gönderdiği sulh çağrısının ardından 1904 yılında Hollanda'nın haksız ve zulme varan muamelelerine karşı söz konusu duruma müdahale etmesi için İngiltere hükümetine çağrıda bulunmuştur. Buna karşılık İngiltere, konunun kendi yetki sınırları içinde olmadığını ifade ederek bu talebi geri çevirmiştir (Terzi, Ergün ve Alacagöz, 2017: 522).

Bu şekilde Avrupalı devletlerle diplomatik yollardan iletişime geçen Osmanlı Devleti, konsolosluklar aracılığıyla da bölgeyle irtibatını sürdürmeye ve bölge halkının, özellikle de Osmanlı vatandaşı olarak kabul edilen Hadramutlu Arapların hakkını korumaya gayret etmiştir. Bu nedenle Hurgronje, Osmanlı elçiliklerini/konsoloslarını³⁰ Pan-İslamizm'in temsilcisi olarak değerlendirmiştir (Schmidt, 1992: 86).

İç karışıklıklarla uğraşması, iki bölge arasındaki mesafenin fazla olmasından dolayı iletişim imkânının son derece kısıtlı olması ve maddi yetersizlikler gibi nedenlerden dolayı Hollanda Hükümeti'nin 1856 yılında vermiş olduğu sömürge topraklarında konsolosluk açma iznine rağmen belli bir süre Takımadalar'da konsolosluk açmayan Osmanlı Devleti, bölgedeki konsolosluk faaliyetini resmî olarak 1883'te başlatabilmiştir. Konsolosluk, 1883'te³¹ Sultan II. Abdülhamit'in izlediği Pan-İslamcı politikanın etkisiyle ve o dönem Lahey sefirinin ısrar ve teşviki sonucu Batavya'daki Müslümanların haklarını korumak, Hollanda sömürgesinin Müslümanlar üzerindeki sert yaptırımlarını engellemek, ticaret ilişkilerinin ve hac yolcularının güvenliğini sağlamak amacıyla açılmıştır. II. Abdülhamit döneminde etkin bir şekilde faaliyet

³⁰ Osmanlı döneminde "şehbender" olarak ifade edilmektedir.

³¹ Batavya'daki Osmanlı konsolosluğunun II. Abdülhamit'in direktiflerine bağlı olarak bu tarihten önce açılması plânlanmış ancak, bir takım maddi imkânsızlıklar nedeniyle konsolosluk açılmamıştır. Bunun yerine, 17 Şubat 1882'de Bağdatlı Hızırzade Aziz Efendi fahri konsolos olarak atanmıştır. (Terzi, Ergün ve Alacagöz, 2017: 302).

gösteren Batavya Konsolosluğu, diğer Müslüman ülkelerde bulunan Osmanlı konsoloslukları gibi ilgili bölgenin ekonomik, askerî, etnik, dinî vb. alanlarıyla ilgili detaylı bilgi toplayarak bölge Müslümanlarının istek ve şikâyetlerinin Osmanlı padişahına iletilmesinde rol oynamıştır (Çakılcı, 2017: 732; Göksoy ve Tetik, 2019: 215).

Özellikle, 1897-1899 yılları arasında Batavya konsolosluğunda görev yapan Kâmil Bey Pan-İslamizm politikalar doğrultusunda önceki konsoloslara nazaran bölge Müslümanlarıyla özellikle de Hadramutlu Araplar ile eğitim ve Osmanlı vatandaşlığı meseleleri üzerinden daha aktif iletişime girerek Hollanda sömürge yönetimini rahatsız edecek faaliyetlerde bulunmuştur. Bir yandan Açe Sultanı ile de iletişime geçmeye çalışmış olan Kâmil Bey, bir yandan da Güneydoğu Asya'daki Araplar ile Ortadoğu basını arasındaki bağın kuvvetlenmesini sağlamıştır. Batavya ve Singapur'dan Müslümanlarla iletişime geçen Ortadoğu basını, bu kişilerden elde ettiği bilgilere dayanarak Hollanda'nın bölge Müslümanlarına, özellikle de Araplara yönelik zulümlerini çeşitli gazetelerde dile getirerek Hollanda'ya karşı tepkilerini ortaya koymuştur. Bu basın-yayın faaliyetlerinde önemli rol oynayan Hadramutlu Araplar, genel itibarıyla din adamları ve tüccarlar vasıtasıyla Takımadalar-Mekke-İstanbul hattının bağlantısını ve Pan-İslamcı politikanın Takımadalar'da yayılmasını sağlamıştır (Kathirithamby-Wells, 2015: 100-101; Reid, 1967: 280-281).

Açe elçisi olarak İstanbul'a ziyaretler gerçekleştirmiş olan Abdurrahman ez-Zahir, basın-yayın faaliyetlerinde bulunan söz konusu bu Hadramutlu Araplar arasında yer alan önemli isimlerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Açe sultanının sözcüsü olarak İstanbul'a gelerek Osmanlı yetkililerle görüşmeler yapan bu isim, bir yandan da Arapça yayın yapan el-Cevaib³² gazetesinde Açe'nin içine bulunduğu durumu anlatan bazı makaleler yayınlayarak hükümet yetkililerinin yanı sıra Osmanlı halkına da çağrıda bulunmuştur (Sichmidt, 1992:58). Aynı zamanda söz konusu gazete Ez-Zahir'in Açe elçisi olarak İstanbul'a gelişini, Açe Sultanı'nın mektubunu Osmanlı hükümetine takdim etmesini ve siyasi çevreden kişilerle yaptığı toplantıları ele alarak

³² 1861-1884 yılları arasında İstanbul'da yayımlanan Arapça gazete (Çetin, 2020).

Ez-Zahir'in süreç içindeki faaliyetlerini de okuyucularına aktarmıştır (Özay, 2020: 89-91).

Osmanlı topraklarındaki gazetelerde yayınlanan ve Hollanda için problem teşkil eden bu haberlerin resmî otoritelerce zımnen onay görmeden yayınlanamayacağını bilen Hurgronje, sömürge hükümetinin Hadramutlu Araplara karşı olan tutum ve kısıtlamalarına eleştiriler getirmesine rağmen sömürge yönetimini Hadramutlu Arapların bölgede yürüttükleri dinî-siyasî faaliyetlerine karşı uyarılmış ve Hadramutlu Arapların nihai amacının Pan-İslamcı bir ruh ile İslam'ı yaymak ve Hollanda hükümetinin bölgedeki sömürgeci faaliyetlerine karşı Müslümanları uyarmak olduğunu vurgulamıştır. Pan-İslamcı politikalara dayanan bu basın yayın çalışmalarının önüne geçilmesi gerektiğini düşünen Hurgronje, bunun, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yayınlara sansür koyma; Osmanlı'nın yerli halk ve Hadramutlu Araplar üzerinde söz sahibi olmadığını vurgulama ve Hadramutlu Arapların koloni topraklarına girişini engelleme şeklinde üç yolla sağlanabileceğini öne sürmüştür. Ancak, bu seçenekleri öne sürmekle birlikte asıl çözümün gazeteler konusunda Takımadalar'da getirilecek bir yasaklamaya değil, İstanbul ile kurulacak diplomatik yollara bağlı olduğunu vurgulamıştır (Junge, 2002: 224, 229-230; Reid, 1967: 281).

Osmanlı coğrafyası ile Güneydoğu Asya arasındaki bağı sağlayan Batavya konsolosluğu, bu bağı sağlamanın yanı sıra Açe'de süregelen savaşta Hollanda'nın bölge Müslümanlarına uyguladığı şiddetin boyutunu Osmanlı'ya aktarılmasında da rol oynamıştır. 29 Aralık 1897 tarihinde gizlice konsolosluğa ulaşan Açe hâkimi Alaaddin Şah elçisinin padişaha ulaştırılması için Batavya konsolosuna teslim ettiği mektup bu argümanı destekler niteliktedir. Söz konusu mektupta Hollanda'nın bölge halkına haksız yere saldırarak mescit, cami ve mezarları tahrif ettiği; Müslümanları öldürdüğü ve kadınları taciz ettiğine dair ifadeler geçmekte ve diğer yardım talebinde bulunulan mektuplar gibi Osmanlı-Açe arasındaki önceden var olan ilişkilere vurgu yapılarak halifeden yardım istenmektedir (Terzi, Ergün ve Alacagöz, 2017: 416-417). Her ne kadar Osmanlı bu yardım talebine somut olarak doğrudan bir karşılık veremese de Batavya'da bir konsolosluk bulundurarak bölgedeki irtibatını ve Müslümanlarla iletişimi sürdürmeye devam etmiştir.

Osmanlı hükümetinin yanısıra Osmanlı'da yaşayan Müslüman halkın da Açe meselesiyle alâkadar olduğu ve Açelilerin Hollanda'ya karşı cihat anlayışıyla sürdürdükleri mücadeleyi desteklediği görülmektedir. Öyle ki hilafet başkenti İstanbul ve Osmanlı'nın bir eyaleti olan Kahire basınında, "Basiret Gazetesi" aracılığıyla, Açeli Müslümanların Hollanda'ya karşı verdiği mücadelelere yönelik destekleyici ifadeler kullanıldığı görülmektedir.

Kaleme alınan yazıların içeriğine bakıldığında söz konusu gazetenin Açe meselesine İslamî hassasiyetle yaklaştığı, Açe'nin Osmanlı tebaası olduğuna vurgu yaptığı, Osmanlı Devleti'nin Açe'yi -hatta tüm Cava'yı- Hollanda zulmünden kurtarması gerektiğine yönelik bir anlayış sergilediği ve bu doğrultuda Osmanlı hükümetine Açe meselesine müdahale etmesi için çağrıda bulunduğu görülmektedir. Bu bağlamda, süregiden savaş konusunda aktarılmaya çalışılan haberler ve bu haberler üzerine yapılan açıklamalar, bir yandan kamuoyunu Takımadalar, Güneydoğu Asya ve özellikle de Açe konusunda haberdar ederken, bir yandan da Osmanlı-Açe arasındaki dinî-siyasî bağa vurgu yapmaktadır. Açe'nin Osmanlı'nın nüfuzu içinde yer aldığını, ay-yıldızlı bayrak taşıyarak Osmanlı'ya tabiiyetlerini sunduğunu vurgulayan gazete, bu argümanlardan yola çıkarak Osmanlı'nın kendi nüfuzu altında bulunan söz konusu bölgeye gereken siyasî müdahaleleri ortaya koymasına gerektiğini vurgulamıştır (Efe ve Özay ve Saltık, 2018: 24, 25, 40-44, 67).

Açe meselesini dikkatle takip eden, İstanbul'daki Müslüman halkı Açe'de süregiden olaylarla ilgili bilgilendiren ve Osmanlı hükümetine çağrılarda bulunan Basiret Gazetesi, bu tutumun daha da ötesine geçerek "Osmanlı hükümetinin bölgeye sekiz savaş gemisi göndereceğine" dair sansasyonel bir haber yayınlamıştır. Buna karşılık, Osmanlı'nın Pan-İslamcı politikalarından oldukça endişe duyan Avrupalı güçler, İstanbul'daki diplomatlar aracılığıyla konuya yönelik tepkilerini ortaya koymuşlardır. Bu tepkiler üzerine söz konusu haberi yalanlayan Osmanlı hükümeti, Basiret Gazetesi'ne beş gün yayın yasağı vermiştir (Reid, 1967: 276).

Takımadalardaki meselelerle ilgili yayın yapan bir diğer gazete ise "Misbahi-l Şark" gazetesidir. 1902'de Mısır'da yayınlanan Misbahi-l Şark gazetesinde kaleme alın bir

yazıda Hollanda tarafından atanan Bandung kadısı Hacı Hasan Mustafa Hurgronje ile iş birliği içinde olması nedeniyle eleştirilmiş ve bölge Müslümanlarıyla iletişimin sağlanabilmesi için söz konusu bölgeye halife tarafından güvenilir bir kişinin gönderilmesinin gerekliliğine vurgu yapılmıştır (Laffan, 2007: 702). Nitekim Hurgronje'nin Takımadalar'daki önemli yardımcılardan biri olan Hasan Mustafa'nın Hollanda ile yapmış olduğu iş birliği hem Osmanlı hükümeti hem de Osmanlı Müslüman halkı için rahatsız edici bir durum olarak karşılanmıştır.

3.3.4. Hurgronje'nin Doğu Dilleri ve İslam Hukuku Danışmanı Olarak Atanması

Takımadalar'da görev aldığı dönem yeni oluşturulmakta olan etik politikanın mimarlarından birisi olarak ifade edilen Hurgronje, 1891'de genel Vali Pijnacker Hordjik tarafından Doğu Dilleri ve İslam Hukuku Danışmanı olarak Açe Kujarata'ya atanmıştır (Hurgronje, 1906a: v; Goss, 2011: 627). Şubat 1892'ye kadar yedi ay boyunca bu bölgede kalan Hurgronje, buradaki görevini, "İslam'ın Açe toplumu, siyaseti ve günlük hayatı üzerindeki etkisini anlamak" şeklinde tanımlamıştır (Hurgronje, 1906a: v). Fakat o, yalnızca İslam'ın bu üç unsur üzerindeki etkisini anlamakla kalmamış, elde ettiği çıkarımlarla politika üreterek savaşın gidişatını da etkilemiştir.

Göreve getirilmesi ile birlikte Hollanda Savaşı'nın siyasî ayağında rol alan Hurgronje, savaşın dönüm noktasını oluşturan isim olmuştur. Özellikle, hükümete sunduğu tavsiyelerle bölgedeki askerî direnci kırarak idarî iş birliğinin temin edilmesini sağlamıştır (Missbach, 2010: 39).

Mekke'de olduğu gibi Açe'de de kendini Müslüman olarak tanıtan ve bölge insanlarıyla yakın diyalog kuran Hurgronje, bu sayede bölge insanının günlük hayattaki ilişkilerini, kültürünü, dilini, siyasetini ve ekonomik ilişkilerini gözlemlemiştir. Bölge insanıyla kurduğu iletişimde ve yürüttüğü faaliyetlerde Mekke'deyken tanıştığı Raden Ebu Bekir ve Hacı Hasan Mustafa gibi bölgenin önde gelen isimlerinden yardım görmüştür (Laffan, 1999: 524; Burhanudin, 2014: 35-36).

Özellikle Açe Penghulusu Hasan Mustafa, 1892’de Cava’ya dönen Hurgronje’ye süregiden savaşıla ilgili haberleri aktararak bölge ve savaşıa dair gelişmeleri takip etmesini sağlamıştır.

Hollanda Savaşı ile ilgili raporlarını 23 Mayıs 1892’de “çok gizli mektup” başlığıyla genel valiliğe göndermiştir. Raporun ilk ve ikinci kısmı resmî izinle De Atjehers adıyla yayınlanırken, savaşıla ilgili görüşme ve tavsiyelerini içeren üçüncü ve dördüncü kısım ise yarım yüzyıldan fazla bir süre gizli kalmıştır (Wertheim, 1973: 140). Açe’deki görevinin içeriği ve süreç içindeki faaliyetleri ile ilgili daha net bilgiler ise ölümünden sonra yayınlanan *Ambtelijke Advizen (Resmî Tavsiye)* eseri ile ortaya çıkmıştır (Wertheim, 1973: 140).

Kitabın giriş kısmında, sömürge topraklarına hiç gitmemiş, bölgeye dair bilgisi olmayan kişiler tarafından ortaya konan politikaları eleştiren Hurgronje (Hurgronje, 1906a: xi), siyasî ve sosyal alanlarda izlenmesi gereken yollara dikkat çekmiştir. Hollanda Savaşı sırasında bölgeyi kontrol altına alma adına uygulanan *pacification policy*³³ kapsamında yürütölen aralıklı savaşı stratejisinin yanlış bir yol olduğunu ve bu tutumun aksine sürekli ve sert bir şekilde saldırı halinde olunmasını tavsiye ederek Hollanda’nın bölgede yayılmacı bir politika izlemesi gerektiğini vurgulamıştır (Hurgronje, 1906a: vii-xvi).

Bu düşüncesi doğrultusunda sömürge yönetimi tarafından 1880’lerde uygulanan “arazileri yakma politikası”nı (*scorched earth method*) destekleyici ifadelerde bulunduğu görölmektedir (Kreike, 2012: 311). Ancak, Werheim ise bu ifadelerin aksine Hurgronje’nin bu politikanın durdurulmasına yönelik tavsiyelerde bulunmuş olduğunu aktarmıştır. Bununla birlikte, bu politikaya karşı çıkmasına rağmen Açe’nin askerî güçle kontrol altına alınması gerektiği yönündeki tavsiyelerinin devam ettiğini de belirtmiştir (Wertheim, 1973: 143-144). Bu bağlamda, iki kaynağa da bakıldığında

³³ Pasifize etme/kontrol altına alma politikası.

Hurgronje'nin askerî güce dayalı yayılcı bir politika benimsemiş olduğu ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan, askerî güce dayalı şiddet yanlısı bir anlayış sergilemekle birlikte Hollanda'nın ekonomik çıkarları doğrultusunda halka gösterdiği muameleyi tenkit etmiş ve yönetimdeki bir grup muhafazakâr siyasînin yerel halka sundukları "az bir maaşla tam bir siyasî ve ekonomik hâkimiyet sağlama" politikasına karşı çıkarak (Quinn, 2008: 133) etik hassasiyetlerle hareket etme çabası içinde olmuştur.

Hollanda güçlerine karşı savaşanlara yönelik sert müdahale edilmesini tavsiye eden Hurgronje, öte yandan yerli halka gösterilen muamelenin değiştirilerek onlarla yakın ilişki kurulmasını ve buna engel teşkil eden unsurların ortadan kaldırılması gerektiğini tavsiye etmiştir. Zira ona göre Hollanda'nın Açe'deki hâkimiyeti sadece askerî başarılarla değil, aynı zamanda toplumun Hollanda yönetimi ile kuracağı ılımlı ilişkilere de bağlıydı. Bu nedenle Hollanda'nın kendisi için tehlike arz eden fanatik ulema kesimi hariç, Açelilere Hollanda yönetimi altında iyi şartlarda yaşayabileceğini göstermesi gerekmektedir (Siegel, 2014: 31). Hurgronje'nin bu yaklaşımı, onun kültürel antropoloji yöntemlerini yansıtmaktadır (Wertheim, 1973: 141).

Burada Hurgronje'nin, toplumu, bir diğer deyişle Müslümanları, sömürge güçlerine isyan edenler ve bu isyan hareketine uzak duranlar şeklinde iki grup olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Hollanda'ya karşı isyan edenlerin başında ulemaların olduğu düşünüldüğünde Hurgronje'nin Müslümanlarla yakın ilişkisinin nasıl ilerlediği sorusu akla gelmektedir. İş birliği içinde olduğu Hasan Mustafa ve Raden Ebu Bekir gibi isimler incelendiğinde bu isimlerin Hollanda yanlısı isimler olması, Hurgronje'nin bu isimler ile iyi bir diyalog içinde olmasının nedenini açıklamaktadır. Ancak, toplumdaki diğer Müslüman vatandaşlarla iletişimde izlediği yol tartışmaya açık bir konudur. Bu noktada, Osmanlı belgelerinde kendisini Osmanlı memuru olarak tanıttığına ilişkin ifadeler (BOA, Y.A.HUS 398.110) göz önünde bulundurulduğunda bu ilişkilerini Müslümanlardan gerçek kimliğini gizleyerek sürdürmüş olduğunu göstermektedir.

Hurgronje'nin ortaya koyduğu yukarıda bahsi geçen ayırım, toplumda hâlihazırda kronik olarak mevcut olan, merkezi otoritenin zayıflaması ile daha da belirginleşen ulema-soylu (*ulama-uleebalang*) ayırımına işaret etmektedir. İki sınıf arasındaki çatışmayı fark eden Hurgronje, bu çatışmadan yararlanarak bir toplum projesi tasarlamış ve bu doğrultuda Hollanda hükümetine tavsiyelerde bulunmuştur. Bu bağlamda bir yandan resmî olarak sultana bağlı görünen ancak, pratikte bağımsız hareket ettiğini söylediği (Hurgronje, 1906a: 88-89; Siegel, 1937: 9) ve Hollanda yönetimine daha ılımlı yaklaştığını düşündüğü soylularla iş birliği içine girilmesini ve Açe'nin bu sınıf eliyle yönetilmesini tavsiye etmiştir. Öte yandan, savaşın başlamasından sonra halk ile yakın ilişkiler kurmaya başlayan ve toplumdaki etkinliğini arttıran ulema sınıfını, toplumu Hollanda yönetimine karşı kışkırtması ve Müslümanları savaşa yönlendirmesi nedeniyle Hollanda yönetimi için temel tehdit kaynağı olarak nitelendirmiştir. Bu nedenle bu sınıf ile net bir şekilde savaşılması gerektiğini öne sürmüştür.

Hollanda için bir problem olarak gördüğü ulema sınıfının soylu kesim için de tehlike oluşturduğunu düşünmüş, bu nedenle söz konusu iki sınıf arasındaki çatışmadan yararlanarak soyluları kendi çıkarları doğrultusunda ulemalara karşı bir koz olarak kullanmayı plânlamıştır. 1909 yılında uygulamaya geçirilen bu yaklaşımla Hurgronje, rakibi konumundaki Hollanda bölge valisi Van Daalen'in 1905-1908 yılları arasındaki saldırgan tutumuna son vermiş ve 102 bölge yöneticisini Hollanda yönetimine çalışan birer maşa haline getirmiştir (Reid, 2007: 101-102). Bu plânları doğrultusunda ulema sınıfının geniş kitlelere ulaşımını engellemek için bu sınıfa yalnızca dinî eğitim sunarken, iş birliği yapmayı amaçladığı soylulara ise batılı tarzda eğitim vererek söz konusu bu kimseleri Hollanda zihniyetinde bireyler olarak yetiştirmeyi amaçlamıştır (François ve Vatin 2011, 37; Özay, 2018: 358).

Hurgronje'nin üzerinde durduğu bir diğer ayırım ise sosyal düzen içindeki hiyerarşik yapının iki temel sacayağı olan ulema-soylu sınıfının temsilciliğini yaptığı iki otorite kaynağı olan geleneksel hukuk-İslam hukuku (*law-adat*) ayırımıdır. Hurgronje, De Atjehers kitabında değindiği bu konu kapsamında “adat law” kavramını kullanan ilk isim olmuştur (Hurgronje, 1906a: 95; Fasseur, 2007: 50). Bu iki unsurun tarihi süreç

içinde Takımadalar'daki ilişkisine bakıldığında hem birbiriyle sıkı bir ilişki içinde olduğu hem de -sınırları net bir şekilde ayırlamayan iki rakip olarak- bir rekabet içinde olduğu görülmektedir (Hooker, 2003:12-13). Bu bağlamda Hurgronje, diğer Müslüman toplumlarda olduğu gibi Açe'de de dinî ve siyasî kültürün birbirinden ayrı yapılar olduğunu iddia etmiştir (Hurgronje 1906a, 95-110).

Ancak, bu ayrımın ilk defa Hurgronje tarafından ortaya konmuş bir ayrım olmadığını belirtmek gerekir. Nitekim Hurgronje'den önce sömürge yönetiminde Doğu Dilleri ve İslam Hukuku danışmanı olarak görev yapan Van den Berg'in de toplumdaki bu ayrımı fark ettiği ve bu ayrımdan bahsettiği (kavramsal olarak net ifadeler kullanmamış olsa da) görülmektedir. Hurgronje, fikir ve politikalar noktasında çatışma halinde olduğu bu isimle gelenek-İslam hukuku ayrımı meselesinde de farklı görüş ortaya koymuş ve ihtilafa düşmüştür (Huis, 2019; Meuleman, 1997: 104-105). Fakat Hurgronje'nin ortaya koyduğu fikirler Van den Berg'in aksine sosyolojik ve etnografik çalışmalara dayanmakta ve kavramsal ifadelerle sistematik bir şekilde ortaya konmaktadır.

Bu bağlamda, Van den Berg, Endonezya hukukunun temelini İslam hukukunun oluşturduğunu öne sürerken, Hurgronje bu temelin gelenek olduğunu ifade etmiştir (Huis, 2019). Hurgronje'ye göre Berg, klasik İslamî metinlerden öğrendiği İslam dininin evrenselliğini ön plâna almış ancak toplumdaki gelenek faktörünün o toplumdaki dinî yapıya etkisini göz ardı ederek Endonezya İslamı'nın, İslam'ın doğduğu topraklardaki klasik yapısına dayanan, Arap kültürünü ihtiva eden İslamî yapıdan ayrı ele alınması gerektiğini fark edememiştir. Bu noktada Hurgronje ise Endonezya'da İslam'ın Arap dünyasındaki İslam'dan farklı şekillendiğini öne sürerek toplumların sosyal hayat içerisindeki gelenek faktörüne odaklanmıştır (Meuleman, 1997: 104-105; Benda, 1958: 341).

Ona göre İslam hukuku (hüküm) ve gelenek, bir bütünün ayrılmaz birer parçasıdır. Bu parçalardan biri olan gelenek, toplum üzerinde daha etkin bir konuma sahiptir. İslam hukuku ise insanların hayatında küçük bir etkiye sahiptir (Hurgronje, 1906a, 14, 62, 95). Bu iki unsurun toplumdaki konumunu belirtmek için geleneği ev sahibine

(*mistress*), İslam hukukunu ise köleye (*obedient slave*) benzeterek iki unsur arasındaki ilişkiyi ortaya koymuştur. Bu hususta Benda, Hurgronje'nin, geleneğin Endonezya hukukundaki önemini ve İslam hukukunun sosyal ve hukuki alanlardaki etkisinin gelenek unsuru tarafından sınırlandırıldığını fark eden ilk kişi olduğunu ifade etmiştir (Benda, 1958: 341).

Ayrıca, “İslam’ın dünya üzerinde yayılım sürecinde kendi inanç sistemine aykırı pek çok unsuru bünyesine katmak zorunda kalmış olduğunu ve bu unsurları İslam hukukuna dâhil ettiğini”, bu nedenle İslam’ın toplumdan topluma farklılık arz ettiğini belirtmiştir. (Hurgronje, 1906b: 313). İslam’ın bölgeden bölgeye zaman içindeki bu değişimi, Müslüman toplumların etnolojik özelliklerinin ve sosyo-siyasî gelişimlerinin coğrafyadan coğrafyaya değişiklik göstermesinden dolayı (Hurgronje, 1906b: 277), her toplumun kendi tarihî arka plânı göz önünde bulundurularak değerlendirilmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, o, İslam’ın sabit ve dogmatik bir yapıya sahip olması yönüyle evrensel olduğunu ancak, Müslüman toplumlardaki mevcut haliyle evrenselliğe sahip olmadığını öne sürmektedir (Hurgronje, 1906a: 10).

İslamî unsurları gelenek ile karşılaştırarak ele alan Hurgronje'den farklı olarak Drewes, Açe'deki İslamî eğilimi Açe edebiyatını inceleyerek değerlendirmiştir. 18. yüzyıldan 19. yüzyıl başlarına kadarki dönemde Açe edebî eserlerinde dinî unsurların olmadığını ancak, sömürgeci güçlerin bölgedeki baskılarının arttığı 19. yüzyıl son dönemiyle birlikte Hollanda'ya karşı verilen mücadeleleri konu edinen din odaklı metinlerin ortaya çıktığını belirtmiştir (Feener, Daly ve Reid, 2011: 14).

Drewes'in bu çalışması, Açelilerin Hollanda ile mücadelesinin kendilerini İslam'a yönelttiğini ortaya çıkarmaktadır. Bu noktada Hurgronje'nin, Hollanda hükümetine bölge insanına ılımlı davranarak onları kışkırtmaması gerektiği yönündeki tavsiyelerinin isabetli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hurgronje, Hollanda'nın baskıcı tutumu neticesinde ortaya çıkan “ortak düşmana karşı dayanışma ve konsensüs” duygularına ve buna bağlı olarak Açeliler tarafından ortaya konan mücadelenin önüne geçilmesi gerektiğine inanmaktaydı.

Hurgronje'nin Açe konusundaki tavsiyeleri ilk etapta Hollanda yönetimi tarafından yeterli ilgiyi görmemiş ve Hollanda savaş komutanı Deijkerhoff savunmaya dayalı savaş stratejisine devam etmiştir. Ancak, Deijkerhoff'un Teuku Ömer'i müttefiki olarak ilan etmesi ve ona askerî teçhizat sağlamanın ardından Teuku Ömer'in 1896'da saf değiştirerek Hollanda'ya karşı savaşmaya başlaması, sömürge yönetimini Hurgronje'nin görüşlerini daha fazla dikkate almaya sevk etmiştir (Wertheim, 1973: 143).

Bunun üzerine 1898'da Yerli ve Arap İşleri danışmanlığına getirilmiştir. Açe'yi kontrol altına alabilecek en iyi isim olarak gördüğü J. B. Van Heutsz Askerî ve Sivil Vali olarak atanması noktasında yönetime tavsiyede bulunmuştur. Bu tavsiyelerinin de etkisiyle Açe'ye Sivil ve Askerî Vali (*Governor of the Civil and Military*) olarak atanan Heutsz'un danışmanlığını yapan ve ona savaş stratejileri konusunda yol gösteren Hurgronje, bu görevi nedeniyle 1898-1901 yılları arasında vaktinin çoğunu Açe'de geçirmiştir. Hurgronje gibi savunma konumunda olmak yerine saldırı halinde olunması gerektiğini savunan Heutsz, "kontrgerilla" (*counter guerilla*) savaş taktiği ile isyancıları sindirme politikası izlemiş ve sadece sultanlığa bağlı merkezî bölgeleri ve liman şehirlerini değil, aynı zamanda iç bölgeleri de ele geçirmeyi hedeflemiştir. Bu plânlarını Hurgronje'nin danışmanlığında faaliyete geçiren Heutsz, Açe'de belli bir başarıya ulaşarak Hollanda'nın bölgedeki nüfuzunu kuvvetlendirmiş ve uzun yıllar süren Hollanda Savaşı'nın Hollanda lehine sonuçlanmasını sağlamıştır (Drewes, 2013; Goss, 2011: 629; Özay, 2018: 358; Vicker, 2005: 13; Wertheim, 1973: 143-144).

Hurgronje ve Heutsz, ilk etapta belli bir süre ortak hareket etse de süreç içinde yaşadıkları anlaşmazlık ve çatışmalar nedeniyle yürüttükleri iş birliğini sonlandırmışlardır (Locher-Scholten, 1994: 108). Yüksek askerî kademelere atanacak isimler konusunda fikir ayrılığı yaşayan ikili, Heutsz'un, Açe'nin başkenti Koeta Radja'da bir hipodrom inşa etmeye kalkışması sonucu aradaki ipleri tamamen kopartmış. Bu olay Hurgronje'nin istifa etmesine de neden olmuştur.

Medeniyetin bir sembolü olarak gördüğü, Avrupa'da oldukça yaygın olan at yarışının Açe'de de bulunması gerektiğini düşünen Heutsz, lüks kıyafetlerle ve at yarışının heyecanı ile tam bir Avrupalı uğraşı olan at yarışının Açe'de medeniyeti temsil edecek

bir kurum olarak işlev göreceğini düşünmekteydi. Ancak, Heutsz'un bölgeyi ve bölge halkını Avrupa kültürü doğrultusunda dönüştürme projesine dayanan bu girişim Hurgronje tarafından kabul görmemiştir. Nitekim o, at yarışının Açe toplumu için uygun olmadığını ve hükümet fonunun at yarışı gibi saçma bir şey için heba edilmemesi gerektiğini düşünmekteydi. Bu nedenle bu girişimi noktasında Heutsz'u uyarmıştır. Yalnızca Heutsz'u uyarmakla kalmayan Hurgronje, konuyu yazdığı bir mektupla HDHA genel valisine de iletmiş ve pek çok bölge insanının at yarışı nedeniyle mağdur olacağını ifade etmiştir. Ancak, bu uyarıları işe yaramamış ve yarış hipodromu plânlandığı şekilde inşa edilmiştir. Bunun üzerine Hurgronje 1903'te istifa etmiştir (Loo, 2019; Missbach, 2010: 54-55; Rohmana, 2018: 41).

1904'de Heutsz'un HDHA Genel Valiliğine atanması üzerine Heutsz'un boşalttığı mevkiye gelen G. C. E. Van Daalen'nin askerî harekâtlarda başarısızlığa uğraması nedeniyle Hurgronje'nin tekrar göreve getirilmesi istenmiştir. O ise bu teklifi, kendisinin göreve gelmesinin Heutsz'un istifa etmesi anlamına geleceğini öne sürerek reddetmiş ve her ne kadar Heutsz ile anlaşamıyor olsa da bu süreçte Heutsz'un ayrılığının uygun olmayacağını belirtmiştir. Ayrıca, Heutsz yönetimi altında daha fazla kalmasını gerektirecek bir neden olmadığını düşünmüştür. Sonuç olarak, Heutsz ile arasındaki gerilim ve sömürge hükümetine sunmuş olduğu tavsiyelerin uygulanmaması nedeniyle, savaşın sona ermiş olması ve Hollanda'nın Açe'yi ele geçirmiş olmasına rağmen 1906 yılında Leiden'e geri dönmüştür (Drewes, 2013; Raditya, 2019).

Hurgronje, yıllar sonra hükümete sunmuş olduğu raporlarda Heutsz'un Açe toplumuna karşı sergilediği radikal tutumlarını eleştirmiş ve onun bu tutumlarını her zaman desteklememiş olduğunu belirtmiştir. İlk etapta savaşın kaçınılmaz olduğunu, isyancılara karşı savaşılması gerektiğini savunarak Heutsz ile birlikte Açe ve çevresinde kadın ve çocukların dahi öldürüldüğü katliamlara sebep olurken³⁴ (Siegel, 2014: 16-41) daha sonra Heutsz'un politikasını eleştirmesi, Hurgronje'nin savaşta

³⁴ Hollanda resmî raporlarına göre Heutsz, Açe'de Açe askerî valisi ve HDHA genel valisi olduğu 1899-1909 yılları arasında nüfusun yaklaşık yüzde dördüne tekabül eden 22,000 civarında bölge insanını öldürmüştür (Kreike, 2012: 310).

başarıya ulaşma isteği ile etik politika kapsamında duyduğu sorumluluk duygusu arasındaki çelişkiyi yansıtmaktadır. Nitekim yapılan katliamlarda çocuk ve kadınların da öldürülmüş olması, “yalnızca isyancılarla savaşıması gerektiği” şeklindeki söylemlerine ters düşmektedir.

Ayrıca, Hurgronje, önceki yöneticiler gibi Heutsz'un da Açe hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığını, dinî liderlerin toplumdaki önemini, gelenek faktörünün toplum üzerindeki gücünün önemini vs. kavrayamamış olduğunu ve Açe'de yalnızca hükümetten aldığı emirler doğrultusunda askerî alandaki kabiliyetlerini ortaya koymuş olduğunu belirtmiştir. Hurgronje'nin bu yorumu Heutsz'u kışkırttığı için yapmış olabileceği söylenmektedir (Gobee ve Adriaanse, 1957: 327; Siegel, 2014: 36-37).

Hurgronje'nin Heutsz'u kıskanmış olup olmadığı konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak, önceki yöneticiler gibi övgü ile bahsettiği Heutsz'u bile yetersiz görmesi ve bu şekilde eleştirmesi, Açe konusunda kimseyi kendisi kadar otoriter görmediğine işaret etmektedir. Bu noktada Hurgronje'nin 1889-1903 arasındaki faaliyetlerini “ben her zaman haklıyım” şeklinde açıklaması Hurgronje'nin Heutsz'a yönelik yaklaşımını açıklar niteliktedir (Wertheim, 1973: 144).

3.3.4. Etik Politika

1900'de Hollanda sömürge topraklarının temelini teşkil eden HDHA, Hollanda meclisinin kontrolünde Sömürge Bakanlığı tarafından yönetilmekteydi. Ülkedeki tüm siyasî partilerin birebir ilgili olduğu sömürge politikası konusunda genel itibarıyla benzer bir yaklaşım hâkim olsa da yöntem konusunda sosyalistler ve muhafazakârlar arasında farklılıklar da mevcuttu.

1816 yılına kadar bölge halkı ile ilişkilerini geliştirme noktasında kısa süreli politikalar üreten ve bölgeyle direkt ilişkilerden kaçınan Hollanda, ihtiyacını duyduğu ürünleri

elde etme ve bölge zenginliklerinden olabildiğince kazançlı bir şekilde istifade edebilme adına kendi çıkarlarını gözetecek düzenlemeler yapmıştır.

Padri (1821-1837) ve Cava Savaşları'nın (1825-1830) ekonomik zararı ve Belçika'nın 1830'da Hollanda'dan ayrılması sonucu oluşan mali sıkıntılar ise Hollanda'yı daha sert bir politika olan *cultuurstelsel* politikasına yönlendirmiştir. Bu politika kapsamında yerli köylüleri karın tokluğuna zorla çalıştırarak sömürge topraklarındaki hammaddenin Hollanda'ya aktarımını artırmıştır. Bu süreçte, Hollanda ve onun bölgedeki işbirlikçileri ekonomik kazanım sağlarken yerli köylüler açlık ve sefaletle maruz bırakılmıştır ve 1840'ların başında Endonezya'da kötü sonuçlar ortaya çıkmaya başlamıştır.

Söz konusu bu zorunlu üretim sistemi, siyasî olarak güçlenen özel şirket sahiplerinin ticarî çıkarlarını artırabilme ve bölgedeki Avrupalı girişimcilerin hükümetin uyguladığı söz konusu üretim sistemine son verme isteğine bağlı olarak uyguladıkları baskılar sonucu 1860'da sona ermiştir. Buna bağlı olarak 1870'de Baron van Hoevell'in meclis konuşması ve Edward Douwe Dekker'in (Multatuli) mevcut sistemde gerçekleşen haksızlıklara yönelik kaleme aldığı yazıların Hollanda halkında yankı uyandırması ile 1870'de *liberal politikaya (liberal policy)* geçiş yapılmıştır. Böylece, yukarıda bahsi geçen bu uygulamalara kısıtlamalar getirilerek bölge özel girişimcilere açılmıştır. Geçiş yapılan politika ile Hollanda hükümetinin kazanımları darbe görürken, Hollanda orta sınıfı zenginleşmiş ve ülkedeki siyasî kontrolü eline almıştır. Öte yandan, mevcut yönetim hümanist güdülerle halkın refahını da yükseltmeye çalışmıştır. Ancak, bu tutum bölge insanının yaşam şartlarını iyileştirme amacına değil, mevcut sosyal ve ekonomik adaletsizliğin toplumdaki sosyal dayanışmayı artıracığına ve ürettikleri ürünlerin satışı için ihtiyaç duydukları bölge pazarının kaybedileceğine yönelik endişelerine dayanmaktaydı. Fakat bunu önlemek için uygulanan politikalar başarılı olmamış ve Endonezya halkının refahı azalmaya devam etmiştir (Myrttinen, 2009: 2; Niel, 1984: 4-7).

Hollanda muhafazakâr parti üyelerinden A. Kuyper'ın 1874'te Takımadalar'da ahlaki yükümlülüklerin yerine getirilmesi için uygulanması gerektiğini düşündüğü hümanist değerlere dayalı kapitalist bir sisteme geçiş yapılmasının gerekliliğine vurgu yapan konuşmaları hem Hollanda'daki hem de Takımadalar'daki mevcut politikanın değişmesine zemin hazırlayan unsurlardan birisi olmuştur. Bu dönemde bireysel ve bölge halkıyla iş birliği yaparak ticarî faaliyetler yürütmeye başlayan hükümetten bağımsız Hollandalı özel girişimcilerin sayısında artış görülmüştür. Bu gelişmeler doğrultusunda bölgedeki şehir merkezleri yalnızca ticaret merkezi olmaktan çıkarak birer Avrupa toplum merkezi haline de gelmeye başlamıştır. Nitekim bölgeye gelen orta sınıf Hollanda vatandaşlarının bölgeye gelişi beraberinde Batılı hayat tarzını da getirmiş ve buna bağlı olarak Cava'da yeni bir toplum yapısının ve düzeninin ortaya çıkmaya başlamıştır.

Cava'da ortaya çıkan bu yeni Avrupalı sınıf, merkezî hükümet kontrolünden rahatsızlık duyarak ekonomik özerklik ve iç işlerinde bağımsız yerel bir yönetim talebinde bulunmuştur. Aynı şekilde bölge halkının eğitim ve refahını arttırmayı yönelik de çalışmalar gerçekleştirmiştir. *De Locmoteif* gazetesinin editörü P. Brooshoof'tun Hollanda'nın nüfuz sahibi kişilerine yönelik yazdığı açık mektup, liberal ekonomik sistemi savunan yazıların başlangıcını oluşturmuştur. Son olarak 1899'da C. T. van Deventer'in, zorunlu tarım sisteminde bölge halkından elde edilen kazancı eleştiren ve söz konusu bu kazancın iadesini sağlayacak mali bir düzenlemenin gerekliliğini savunan "Honor Debt" adlı makalesi, hükümete yöneltilen eleştirilerin doruk noktasını oluşturmuştur. Hükümete yönelik uzun süre devam eden bu eleştiriler ve sömürge topraklarında, özellikle de Açe'de, uygulanan kontrolsüz şiddet olaylarının yaygınlaşması sömürge topraklarındaki mevcut politikanın değişmesini zorunlu kılmıştır (Junge, 2010: 289; Niel, 1984: 7-8).

Bu nedenle, 1901'de kraliçe Wilhelmina'nın Hristiyan ruhunu yansıtan ve HDHA'na yönelik etik zorunluluk ve ahlaki sorumluluk düşüncesine dayanan konuşması sonrasında etik politikaya geçiş yapılmıştır (Laffan, 2003:109). Geçiş yapılan bu yeni politikanın amacı, sömürge halkı üzerinden elde edilen kazanımların paylaşılması olarak açıklanmıştır. Bu bağlamda sömürge topraklarında sosyal ve ekonomik

projelerle toplum üzerindeki iyileştirmelere vurgu yapılmıştır. Hollanda kapitalizmine ve Protestan etiğine vurgu yapan kraliçe bu doğrultuda Takımadalar'daki Hristiyanların misyonerlik faaliyetlerinin desteklenmesinin gerekliliğine yönelik ifadeler kullanmıştır. Buna bağlı olarak bölgedeki misyonerlik faaliyetlerinde artış ortaya çıkmıştır. Çoğunluğu Protestan olan bu misyonerler hastane, yardım kuruluş ve okullarda faaliyet göstermiş ve bölgede yürüttükleri çalışmalarla özellikle eğitimde modernleşme noktasında önemli rol oynamıştır. (Ali, 2016: 76-77).

Söz konusu politikalar doğrultusunda etik sorumluluk söylemleriyle HDHA'da ekonomik ve sosyal projeler üretilse de genel itibariyle Marksist düşünce bağlamında ekonomik açıdan Hollanda'nın finansal çıkar ve kazanımlarını gözetken kapitalist-empyralist bir yaklaşım sergilenmiştir. Bu yaklaşım doğrultusunda etik politika, Endonezya insanının ekonomik olarak bağımlı, kültürel olarak içi boşaltılmış ve siyasî olarak iradesiz bir yapıda kalmasını sağlayan bir araç olarak kullanılmıştır (Niel, 1984: 32, 39).

İsmi, Pieter Brooshoof'un *Sömürge Politikalarında Etik Rota (De ethische koers in de koloniale politiek)* adlı kitapçıktan alan (Steenbrink, 2006: 92) etik politikanın bu çalışma kapsamında önemi ise Hurgronje'nin İslam politikalarını da içermesine dayanmaktadır (Waardenburg, 74). Bu nedenle, ilerleyen satırlarda Hurgronje'nin etik politika adına ortaya koyduğu düşünceler değerlendirilecektir.

Daha önce de ifade edildiği gibi söz konusu politika ile bölge halkının refahının ve eğitim seviyesinin yükseltmesinin plânlandığı öne sürülse de hâkimiyet alanını güçlendirmek ve yürütmekte olduğu yayılmacı faaliyetlerini sürdürmek isteyen Hollanda, sömürge hükümetinin kontrolünde olan bölge halkının kendi kendilerini yönetebileceği bir sömürge devlet sistemi kurmayı plânlamıştır. Bu doğrultuda, acımasız askerî operasyonları da içeren faaliyetlerini, oryantalist düşünce yapısına dayanan “medenileştirme görevi” söylemiyle meşrulaştırmaya çalışmıştır (Otterspeer, 1989: 204; Jung, 2010: 289).

Bu noktada Locher ve Scholten etik politikayı, “tüm Endonezya Takımadalar”ının Hollanda yönetimi altında toplaması ve bölgedeki bu toplumların Hollanda’ya bağlı, kendi kendini yönetebilecek bir konuma ulaşacak şekilde batı modeline göre geliştirilmesi hedefi” olarak açıklamıştır (Kuitebrouwer, 2014: 96). Söz konusu bu plânın gerçekleşmesi için toplumda Hollanda menşeli siyasî, ekonomik ve sosyal bir düzen oluşması gerekmektedir. Ancak, bölgede meydana gelen ayaklanmalar, özellikle de Hollanda savaşı, oluşturulması plânlanan bu düzene engel teşkil ediyordu. Bu doğrultuda İslam’ın Müslümanları ayaklanmaya yönlendiren yönü sömürge politikaları için bir problem olarak telakki edilmiştir (Jung, 2010: 289).

Öte yandan, benimsenen etik politika çerçevesinde HDHA’daki Müslümanlar bundan böyle kâfir ve Hristiyanların düşmanı olarak değil, Hollanda’nın rehberliğinde modern Avrupa medeniyetine ulaşması gereken, gelişmemiş ve dinî unsurlarla beyni yıkanmış sömürge halkı olarak kabul edilmeye başlanmıştır (Steenbrink, 2006: 76). Söz konusu politikada kilit rol oynayan Hurgronje, bu politikanın başarıya ulaşması için Açe toplumu üzerindeki analizlerine dayanarak elde ettiği dinî, siyasî ve sosyal gerçekleri kullanmaya çalışmıştır (Jung, 2011: 187).

Hurgronje, Hollanda’nın sömürge topraklarındaki hedeflerinin karşısındaki engelin, yani Açelilerin Hollanda yönetimine karşı isyan etmesinin altında yatan sebebin cihat olgusuna dayanan (kendi ifadesi ile) fanatik İslam olgusu olduğunu düşünmekteydi (Hurgronje, 1906a: xvii). Bu düşüncesinden hareketle bölge Müslümanlarını cihat çağrısı ile Hollanda hükümetine karşı kıskırtan, “fanatik” olarak nitelendirdiği ulema sınıfının etkisiz hale getirilmesi gerektiğini savunmuş ve bunun için gerekirse askerî güce başvurulmasını dahi tavsiye etmiştir. Söz konusu fanatik ulemanın azınlıkta olduğunu öne süren Hurgronje, bu kesimle net bir şekilde mücadele edilmesi gerektiğini savunurken, isyanla ilişkisi olmayan Müslümanlara ise hoşgörüyle yaklaşılmasını; özel hayatlarına, dinî yaşantı ve ibadetlerine karşı müsamahakâr olunması gerektiğini ifade etmiştir (Burhanuddin, 2014: 52).

Dinî tarafsızlık (religious neutrality) olarak adlandırılan bu durum (Benda, 1958: 342), Hurgronje'nin etik politika kapsamında Müslümanlara karşı yaklaşımını yansıtmakla birlikte, siyasî İslam-dinî İslam ayrımını da ortaya koymakta ve Müslümanların Hollanda otoritesine karşı ayaklanmasını önleme amacına işaret etmektedir. Bu konuda Wertheim ise onun bu yaklaşımına dayanarak ulema konusunda ortaya koyduğu düşünceye eleştirel yaklaşmıştır. Ona göre Hurgronje, bölge toplumuna karşı kurduğu ilişkilerde samimiyetsiz ve kibirli bir tutum sergilemesinden dolayı ulema ile savaşmanın Açe toplumunun büyük bir kısmı ile savaşmak olduğunu anlayamamıştır (Wertheim, 1973: 143).

Wertheim'in eleştirdiği bu düşünce Hurgronje'nin bölgeye yönelik temel politikasını teşkil etmekteydi. Nitekim o, isyancı kesim ile savaşın bölgede kontrolü sağlama noktasında ilk adım olduğunu ve isyancılar konusunda başka bir çözüm göremediğini ifade etmekteydi (Hurgronje, 1906a: 170). Bu nedenle hâkimiyetin askerî yollarla kurulması gerektiğine inanmaktaydı. Ancak, bu hâkimiyet Açeliler tarafından kolaylıkla kabul edilmeyecekti. Bu nedenle, askerî başarıdan sonra Açe toplumunun kültürel ve toplumsal olarak bir dönüşüme tabi tutulması gerektiğini öne sürmüştür (Siegel, 2014: 43). Bu düşüncesinden hareketle bölgede modern ve seküler bir toplum inşa etmeyi plânlayan Hurgronje³⁵, İslam'ın geleneksel unsurlarını modernite önünde bir engel olarak telakki etmiştir (Hurgronje, 1916: 87, 154).

İslam'ın insan hayatındaki en muhafazakâr faktör olduğunu düşünmesine rağmen (Hurgronje, 1916: 138), toplumlarda meydana gelen değişimlerin kaçınılmaz olduğunu ve dinî kaynaklı sistemlerin dahi zamanla değişime uğrayacağını ifade etmiştir (Hurgronje, 1916: 150). Bu nedenle, Açe'de oluşturmayı hedeflediği modern ve seküler bir toplum için İslam'ın orta çağdan kalma geleneklerinin ve politik

³⁵ Bu bağlamda, politik İslam'ı ortadan kaldırma ve toplumu seküler ve liberal değerler doğrultusunda dönüştürme projesinin temel olarak 19. yüzyıl evrimci yaklaşımı yansıttığı anlaşılmaktadır. Aguste Comte (1798-1857), Charles Darwin (1809-1882) ve Herbert Spencer (1820-1903) gibi isimlerin temsil ettiği ve Emile Durkheim'in *The Elementary Life of Religious Life* ile daha sistematik bir şekilde ortaya koyduğu bu yaklaşıma göre din, ilkel biçiminden evrilerek bazı aşamalardan geçer ve son olarak bilimsel bir dünya görüşü haline gelir. Bu şekilde din, toplum üzerindeki gücünü kaybederek bireysel bir alana çekilir (Bellah, 1964: 358-361). Bu yaklaşımı bir yönüyle, sert bir şekilde eleştirdiği Batı'nın üstünlük iddiasını ortaya koymaktadır (Jung, 2011: 299). Nitekim bu düşüncesi ile Müslüman bir toplumu değiştirme yetkisini kendinde görmekte olduğunu ve Batı'nın üstün olduğunu düşündüğüne işaret etmektedir.

yönünün bertaraf edilmesi gerektiğini savunmuştur (Hurgronje, 1915: 81-82).³⁶ Böylece büsbütün seküler bir yaklaşım sergileyen Hurgronje, dini toplumsal alandan uzaklaştırarak tamamen özel alana indirmiştir.

Plânladığı evrimci toplum politikası ile sömürge halkının bağımsızlıklarını kazanma yoluna gitmesinin kaçınılmaz olacağına inanan Hurgronje (Otterspeer, 1989: 227), oluşturduğu modern toplum modeline dayanarak farklı coğrafyalarda bulunan ancak ortak siyasî hedefleri olan iki devlet resmetmiş ve böylece Hollanda'nın sömürge politikasını salt ekonomik çıkar olmaktan çıkararak daha kapsamlı politik bir ideale dönüştürmeye çalışmıştır (Jung, 2011: 185).

Hollanda-Takımadalar arasında kurulacak olan bağın, iki bölge arasındaki ilişkinin devamlılığını sağlayacak tek yol olduğunu ifade eden Hurgronje (Benda, 1958: 345), hedeflenen bu birliğin eğitim yoluyla oluşturulacağını düşünmekteydi³⁷. Ona göre eğitim, Müslümanlar üzerinde yönlendirici etkisi olan halifelik ve cihat gibi unsurları güçsüz kılacaktı (Hurgronje, 1915: 79).

Ayrıca, Hollanda eğitimi ile yetiştirilen gençler bölgeyle iletişimin devamlılığını sağlayacak ve coğrafi olarak ayrı olan Hollanda ve Hollanda sömürge toprakları, fikrî olarak tek bir devlet haline gelecekti. Bu amaçla, bölge halkını eğiterek onları kendi kültür ve yaşamlarına adapte etmeyi plânlamış ve böylelikle İslam'ın insanlar üzerindeki etkisini azaltarak dinî unsurların Hollanda hükümeti ile Müslümanlar arasında problem oluşturmasını önleyemeyi ve Açelilerin Hollanda otoritesini kendi iradeleri ile kabul etmesini amaçlamıştır (Benda, 1958: 341-344; Laffan, 2003:110). Nitekim o, kolonyalizmi yalnızca sömürge güçleri için ekonomik çıkar sağlayan bir olgu olarak değil, aynı zamanda sömürge halkının moderniteye ulaşmasını sağlayan bir medenileştirme projesi olarak görmüştür (Buskens, 2006: 40).

³⁶ Ona göre Müslümanlık ve modernlik iki çelişkili durum değildi ancak, modern bir Müslüman İslamî geleneklerden kurtulmalıydı (Jung, 2010: 299).

³⁷ Hurgronje'nin bu politikası eğitim/birlik politikası (educational/association policy) olarak adlandırılmaktadır.

Hurgronje bu yaklaşımıyla bölgedeki maddi-manevi kazanımlarını uzun vadede devam ettirme adına eğitim mekanizmasını kullanan sömürge projelerine bir örnek teşkil etmiştir. Diğer sömürgeci aktörler gibi Hurgronje'nin de eğitimi araçsallaştırarak ortaya koyduğu politikalar, Endonezya toplumunun moderniteyle paralel olarak sekülerleşmesinde de başat rol oynamıştır. Ancak, Avrupa'da Reformasyon, endüstri devrimi ve kapitalizm etkisi ile doğal bir süreç içerisinde eş zamanlı olarak meydana gelen modernleşme-sekülerleşme, sömürge toplumlarına sömürge güçleri çıkarları adına çalışan Hurgronje gibi toplum mühendisleri tarafından dışarıdan müdahaleyle komplike süreçler sonucunda aktarılmıştır. Bu bağlamda, Hurgronje'nin öngördüğü modern ve seküler toplum projesinin de radikal devrimsel bir dönüştürme hareketine değil, belli bir sürece yayılan evrimsel dönüştürme hareketine dayandığı söylenebilir (Özay, 2012: 159-161, 169).

Müslüman toplumları dönüştürme konusundaki düşüncelerini Amerika'da vermiş olduğu bir konferansta açıkça dile getiren Hurgronje, Müslümanları doğrudan Hristiyanlaştırma çabasıyla Endonezya'daki İslam tesirinin kırılmayacağını, hedeflenen değişime medeniyet kisvesi altında eğitim yoluyla ulaşılabileceğini belirtmiştir. Bu iddiasına örnek olarak İstanbul'daki Robert Koleji'ni gösteren Hurgronje, Amerikalı misyonerlerin Müslümanları Hristiyanlaştıramadığını ancak, eğitim yoluyla her türlü isteklerini onlara kabul ettirdiklerini ifade etmiştir (Hamdi, 1914: 322).

Hurgronje'nin eğitim noktasındaki bu düşünceleri doğrultusunda bazı adımlar atan sömürge hükümeti bölgedeki ilkokul eğitimini revize etmiştir. Ancak, bu yeni sistem istenilen başarıya ulaşmamıştır. Bu nedenle daha sonraki süreçte temel bir seküler eğitim için Birinci Sınıf Yerli Okulları (*Firts Class Native Schools*) ve İkinci Sınıf Yerli Okulları (*Second Class Native Schools*) açılmıştır. Ana dilde eğitim veren bu okullardan ilki, donanımlı hocalar aracılığıyla uzun eğitim bir programı sunarken; ikicisi, daha düşük seviyede bir eğitim programı sunmuştur. Ancak, bu iki okuldan hiçbiri 19. yüzyıl sonuna kadar Endonezya köylerine ulaşmamıştır (Niel, 1984: 30).

Eğitim alışmaları noktasında Hurgronje bireysel olarak da faaliyetlerde bulunmuş ve pek çok Endonezyalı doktora öğrencisine Arapça, İşlam, Endonezya dilleri-kültürleri-hukuku alanında danışmanlık yapmıřtır³⁸ (François ve Vatin 2011, 37). Bu noktada dikkat çeken husus ise eğitim verilecek hedef kitle olarak yalnızca soylulara yönelmesidir. Nitekim o, daha önce ifade edildiği üzere, toplumda etkin iki grup olan ulema ve soylulardan soylu sınıfını n plâna çıkararak iki grup arasında var olan sosyal çatışmayı kullanarak “bl ve yönet” (*divide et impera*) politikasını uygulamıştır. Benimsediği bu politika ile soyluların toplumsal sınıf sisteminde gücü elinde bulunduran yönetici tabakayı oluşturmasını ve elde ettiği bu g ile Hollanda yönetimine hizmet etmesini sağlamayı plânlamıştır.

Danışmanlık yaptığı öğrencileri sık sık evinde toplayan Hurgronje, onlara sosyal-liberal düşünceler aşılamıştır. Hitap ettiği ğrenci grubu az sayıda ğrenci ihtiva etse de nitelik olarak HDHA’a güçlü bir toplumsal yapıyı temsil etmekteydi. Nitekim Serang yöneticisi (Regent of Serang) Ahmed Djajadiningrat ve Leiden niversitesi’nde Edebiyat ve Sosyal Bilimler eğitimi alan Ahmed’in kardeşi Hüseyin Djajadiningrat, Hurgronje’nin özel olarak ilgilendiği ve Batı tarzı eğitim verilen ortaokullarda öğrenim görmelerini sağladığı kişilere örnektir (Niel, 1984: 47-48).

Eğitim konusundaki yaklaşımı ile İşlam’ın dinamik yapısını hesaba katmayan Hurgronje, eğitim sistemine dayanan sömürge halkını modernleştirme politikası ile Endonezya’daki modern İşlam yapının güçlenmesine ve İşlam’ın geleneksel yapısının modern düşünce sistemine adapte olmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim bölgede yrttği medeniyet inşasında bir problem olarak grdği ve bu doğrultuda mücadele ettiği Müslümanların kendi oluşturduğu politikalar ile güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Bu nedenle, Endonezya toplumu için kurguladığı Hollanda ile sömürge topraklarını birleştirme plnlarına dayalı modern toplum projesinde başarısızlığa uğramıştır (Legge, 1980:133; Jung, 2011: 189). Bu minvalde, Endonezya için tasarladığı seküler-modern toplum projesinin plnladığından farklı sonuçlanması,

³⁸ Endonezyalı öğrencilerle özel olarak ilgilenen ilk isim Hurgronje değildir. Abendanon, Engelenber, Hardeman vs. Hurgronje’den önce bu şekilde bir girişimde bulunan isimlerdir. Ancak söz konusu bu isimlerin faaliyetleri her zaman için küçük bir grupla sınırlı kalmıştır (Niel, 1984: 48).

Alman sosyolog Max Weber'in Protestan etik ve modern kapitalizm ruhu arasındaki ilişkiye dair ortaya koyduğu tezinde kullandığı "bir eylemin istenmeyen sonuçları" (*unintented consequences*) kavramı ile açıklanabilir.

Soyluları destekleyerek ulemayı saf dışı bırakmayı hedefleyen Hurgronje, yukarıda aktarılan eğitim projelerinin yanı sıra hukuki alanda da projeler sunmuştur. Bu bağlamda, ihtiyacı olan adalet sistemini temin etmek için toplumdaki gelenek yapısını geleneksel hukuka (*adat law*) dönüştürme fikrini gündeme getirmiştir (Otto, 2010: 440). Ortaya koyduğu bu hukuk projesini Hollandalı hukukçu Cornelis van Vollenhoven ile birlikte geliştirmiştir (Ravensbergen, 2018: 110). Ayrıca, desteklediği soylu sınıfının aile yapısını Batı tarzı aile yaşantısına dönüştürme konusunda teşvikte bulunarak bu aileler vasıtasıyla toplumu genelde Avrupa, özelde ise Hollanda düşünce sistemine adapte etmeyi plânlamıştır (Locher-Scholten, 2000, 190).

Sonuç olarak, Hurgronje'nin etik politika ile bölgede büsbütün reformcu bir yaklaşım ortaya koyduğu görülmektedir. İslam'ı yadsımazken, Malay toplumlar özelinde Müslüman toplumlara yaşam hakkı tanımış, var olan toplumsal yapıda liberal düşünce çerçevesinde toplumu dönüştürme çabasında olmuştur. Bir diğer deyişle, 'modernist' kimliğini ön plâna çıkartarak seküler bir Endonezya geleceği tasarlamıştır. Hurgronje'nin bu politikası o dönem olumlu yönde yankı uyandırmış olsa da bazı siyasî isimler tarafından eleştirilere de maruz kalmıştır (Benda, 1958: 347).

O dönem Hollanda hükümetinde bakanlık yapan A. F. Savornin Lohman, Hurgronje'yi eleştiren isimler arasında yer almıştır. Lohman, Kasım 1913'te basına verdiği bir demeçte Hurgronje'yi "Hindistan Müslümanlarıdır" sloganını desteklemekle suçlamıştır. Lohman'ın bu suçlamasını reddeden Hurgronje ise kaleme aldığı hiçbir yazısında bu suçlamayı destekleyici bir ifade kullanmadığını beyan ederek kendisine yöneltilen eleştirileri reddetmiştir. Ayrıca, gönüllü olarak Rotterdamlı Müslümanların eğitimine destek verdiğini ve "Netherland en de Islam" (Hollanda ve İslam) adlı dersindeki çalışmalarından dolayı sömürge valisi Idenburg'un kendisine

memnuniyetlerini ifade etmiş olduğunu bildirerek söz konusu eleştiriler karşısında kendisini savunmuştur (Koningsveld, 1980: 764).

Wertheim ise Hurgronje'nin sömürgecilik anlayışını ön plâna çıkararak “Açe, ümitsiz iç karışıklığı; herhangi bir merkezi idareden yoksunluğu; kafirlere karşı sahip olduğu kökleşmiş nefreti; tehlikeli ve tümüyle güvenilmez yapıdaki halkı ile tam manasıyla hakimiyet altına alınmaksızın mağlup edilemez” (Gobee ve Adriaanse, 1957: 253) sözlerinin etik politika kapsamındaki görüşlerinden daha baskın olduğunu ve Açe halkına empati duyduğunu iddia ettiği söylemiyle bağdaşmadığını vurgulayarak Hurgronje'yi eleştirmiştir. Ayrıca, oryantalist düşünce temeline dayanan, sömürge topraklarındaki halkı refaha ulaştırma söylemlerinin ön plânda olduğu etik politikanın, sömürge faaliyetlerini meşrulaştırma çabasının bir göstergesi olduğunu vurgulamış ve etik değerler yükledikleri bu faaliyetler esnasında bölge insanı adına karar verme yetisinin sömürge hükümetinin hakkı olarak görülmesini eleştirmiştir (Wertheim, 1973: 143-146).

3.4. Hurgronje'nin İletişim Ağı

Hurgronje, akademik çalışmaları ve Hollanda sömürge hükümeti için yürüttüğü politikalar kapsamında gerçekleştirdiği alan çalışmalarında Müslümanlarla iletişime geçmiş, bu iletişim kanalları ile Müslümanlarla ilgili tespitlerde bulunmuş ve bu tespitlerine dayanarak çalışmalarını yürütmüştür. Bu yöntemle, saha çalışmalarını oryantalizm çalışmalarında yeni bir yere oturtmuştur.

Hurgronje'nin söz konusu bu Müslüman iletişim ağları özellikle Hollanda Savaşı sırasında etkisini göstermiştir. Bu nedenle, Hurgronje'nin akademik ve politik çalışmalarını daha iyi anlamak için kurmuş olduğu iletişim ağlarına göz atmakta fayda vardır. Bunun için bu bölümde iletişimde olduğu üç isme ve bu isimlerin Hurgronje ile ilişkilerine yer verilecektir.

3.4.1. Seyit Osman b. Akil al-Alavi (1822-1914)

Hadramutlu bir Arap olan ve Takımadalar'a göç ederek orada yaşayan Seyit Osman, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında yaşamıştır. Yaşadığı dönemde bulunduğu bölgenin önemli isimleri arasında sayılmıştır. Bu önemi yalnızca İslamî alandaki bilgisinden değil, aynı zamanda sömürge yönetimi çatısı altında gerçekleştirdiği siyasi çalışmalardan kaynaklanmıştır. Azyumardi Azra³⁹ Seyit Osman'ın dinî ve siyasi alandaki bu etkinliğine yönelik onu "Batavya Müftüsü ve Ücretli Danışman" olarak nitelendirmektedir (Azra, 1995: 9).

18 yaşında Mekke'ye giderek aralarında Seyit Ahmet Dahlan'ın da bulunduğu bazı âlimlerden ders alan Seyit Osman, 1862 yılında Batavya'ya dönmüştür (Azra, 1995: 11). Mekke'de eğitim alarak geri dönen diğer Müslümanlar gibi büyük saygı görmüş ve dinî bir otorite haline gelmiştir.

İkilinin ilişkisi Hurgronje'nin 1889'da Takımadalar'a atanması öncesine dayanmaktadır (Azra, 1995: 14). Seyit Osman, Hurgronje Takımadalar'a geldiği dönemde sömürge yönetimi için çalışmaktaydı. Hollanda sömürge hükümeti ile olan bu bağı Hurgronje'nin bölgedeki en önemli yardımcılarından biri haline gelmesinde önemli rol oynamıştır (Koningsveld, 2016: 98-99). Din hocalarının sömürge yönetimine kayıt yaptırımlarının hükümetçe şart koşulmasını tavsiye etmesi -ki bunun üzerine bu uygulama Hurgronje tarafından yürürlüğe girmiştir- ve Arapça'nın farklı lehçelerini ele alan bir sözlük yazımında Hurgronje'ye yardım etmesi şeklindeki fikri

³⁹ Endonezya'nın Batı Sumatra bölgesinde bulunan Padang Pariaman'da dünyaya gelen Azyumardi Azra, Güneydoğu Asya'nın önde gelen liberal Müslüman düşünürlerinden birisidir. Endonezya-Jakarta'da bulunan Univeritas Islam Neger (UIN)'de tarih profesörü ve rektörü olarak görev almıştır. Lisans eğitimini Columbia Üniversitesinde alan Azra, Oxford üniversitesi Asya çalışmaları merkezinde misafir araştırmacı; Philippines, Diliman ve Malaya üniversitelerinde misafir öğretim üyesi; New York üniversitesi Ortadoğu çalışmaları bölümünde misafir bir profesör; uluslararası İslamabad Üniversitesi'nde mütevelli heyeti üyesi; İslam çalışmaları alanında Endonezya'nın uluslararası dergisi Studia Islamika'da baş üyesi ve Malaya Üniversitesi tarafından çıkarılan Ushuluddin dergisinde yayın kurulu üyesi olarak görev yapmıştır ("Professor Azyumardi Azra", t.y.). Uluslararası bir çok yayını olan Azra'nın kaleme aldığı son eserleri, *Transformasi Politik Islam: radikalisme, khilafatisme, dan demokrasi* (İslam Siyasetinin Dönüşümü: radikalizm, halifelik ve demokrasi) (2016) ve *Reformulasi Ajaran Islam: jihad, khilafah, dan terorisme* İslamî Öğretilerin Reformu: cihat, halifelik ve terörizm) (2017)'dir.

ve fiili faaliyetleri ile hem idari hem de akademik anlamda Hurgronje'nin bölgedeki önemli destekçilerinden biri olmuştur.

Ancak ifade etmek gerekir ki Seyit Osman'ın Hollanda sömürge yönetimi lehine bu faaliyetleri Hurgronje ile başlamamıştır. Nitekim Hurgronje'den önce Doğu Dilleri ve İslam Hukuku danışmanı olarak görev yapan ve Hurgronje ile tartışma halinde olan L. W. C. Van Den Berg'e (1845-1927) de aynı şekilde danışmanlık yapmış olduğu bilinmektedir. Öyle ki Van Den Berg, bu hizmetlerinden dolayı övgüyle bahsettiği Seyit Osman'ı İslamî ilimler konusunda Takımadalar'daki en yetkili isim olarak kabul etmiştir (Kaptein, 2014: 109).

Dinî inanç ve uygulama noktasında sufi tarikatlarla, özellikle de Nakşibendi tarikatı ile ters düşen Seyit Osman, 1880'lerde Batı Cava'da Nakşibendilerle sömürge yönetimi arasında ortaya çıkan çatışmalar sonucu Hollanda yönetimi için daha da önemli bir isim haline gelmiştir. Bölge Müslümanlarını Nakşibendi tarikatına karşı uyararak bu tarikattan uzak durmaları gerektiğini öğütlemiştir (Kaptein, 2014: 106-107). Bu noktada, Hollanda için büyük sorun teşkil eden Banten'deki cihat hareketinin, tarikatların yanlış öğretilerine dayanan sapkın İslam anlayışından kaynaklandığını öne sürerek ayaklanmayı gerçekleştiren Müslümanları eleştirmiştir (Azra, 1995: 17).

Hollanda yönetimi de kendi çıkarlarına hizmet eden Seyit Osman'ın bu görüşünü desteklemiştir. Sömürge hükümetinde Yerli İşler fahri danışmanı olarak çalışmış olan Holle'nin, Seyit Osman'ın Nakşibendi tarikatını tenkit ettiği yazısını bölgede dağıtmasına yardımcı olması bu durumu teyit etmektedir. Hollanda hükümetinin Seyit Osman'ı desteklemesinde, Nakşibendi tarikatının faaliyetlerinin bölgede cihat anlayışını ve koloni karşıtlığını alevlendirerek bir isyana neden olabileceği konusundaki endişesi temel rol oynamıştır. Bu noktada, Hurgronje de şeyh ve takipçilerinin Hollanda sömürge hükümeti için en büyük tehlikeyi oluşturduğunu söylemekteydi (Kaptein, 2014: 113).

Bu düşüncesinden hareketle Seyit Osman'ın 1886'da Nakşibendi tarikatıyla ilgili yazdığı kitabını tanıtarak bu tarikatla mücadelesinde kendisine destek vermesini istemek üzere yolladığı mektuba müspet cevap vermiş ve 14-16 Ekim tarihlerinde *Nieuwe Rotterdamsche Courant* adlı Hollanda gazetesinde Seyit Osman'ın Hollanda hükümeti için önemini ve Nakşibendi tarikatının Hollanda için oluşturduğu tehlikeden bahseden "Hollanda Doğu Hint Adaları Hükümeti Müttefiki" adında iki adet makale yayınlamıştır (Kaptein, 2014: 112).

Bu gelişmeler sonrasında Hurgronje'nin hükümete tavsiyesi üzerine 20 Haziran 1889 tarihinde Arap İşleri Danışmanlığı'na atanan Seyit Osman sömürge hükümetine Araplar ve Müslümanlar konusunda yardımcı olmaya başlamıştır. Nitekim Hollanda hükümeti gibi Hurgronje de Seyit Osman'ın sömürge yönetimine tehlike oluşturmadığını düşünmüş hatta İslamî alandaki ilminin onu Hollanda yönetimini desteklemeye yönelttiğini iddia etmiştir (Azra, 1995: 14-15). Bu bağlamda, gayrimüslim bir yönetim tarafından atanan yargıcın meşru olduğuna yönelik ifadesi Seyit Osman'ın sömürge hükümetini desteklediğini gösteren tutumuna bir işarettir (Kaptein, 2014: 134).

Öte yandan, bu şekilde Hollanda adına çalışması ve Hollanda hükümetini destekleyici hükümler vermesi, Endonezya Müslümanları tarafından "Hollanda casusu ve İslam'ı kendi çıkarları uğruna satan biri" olarak görülmesine yol açmıştır (Steenbrink, 1984: 136). Buna bağlı olarak Van den Berg, o dönemde Endonezya Müslümanlarının Araplara karşı beslediği *açık nefret'i (open antipathy)* Seyit Osman'ın bu tutumu ile ilişkilendirmiştir (Azra, 1995: 16).

3.4.2. Raden Ebu Bekir Djajadiningrat (1884-1912)

Bantenli seçkin bir aileye mensup olan Raden Ebu Bekir, Mekke'de aldığı beş yıl eğitim ile Cava halkı tarafından saygı duyulan bir âlim haline gelmiştir (Laffan, 1999: 519-520). Mekke'de aldığı eğitim ile Seyit Osman gibi toplumda önemli dinî statü elde eden Ebu Bekir, bu dinî otoritesini Hurgronje'ye ve aynı zamanda Hollanda'ya yardım ederek kullanmıştır.

Hurgronje ile Abdurrahman ez-Zahir aracılığıyla Hollanda'nın Cidde konsoloslüğunda tanışan Ebu Bekir, Hurgronje'yi bir süre evinde ağırlamıştır. Hurgronje, ez-Zahir aracılığıyla tanıştığı bu ismin mülayim bir kişiliğe sahip olması ve bilgi aktarımı, kitap teminatı gibi konularda kendisine yardım etmiş olması nedeniyle Hollanda konsoloslüğunda işe girmesine yardımcı olmuştur (Burhanudin, 2014: 31; Laffan, 1999: 523; Laffan, 2011: 132). Aralarında oluşan bu yakın ilişkiye binaen Hurgronje'ye oldukça güven duyan Ebu Bekir, Hurgronje'nin Müslümanlığından şüphe duymamıştır (Laffan, 1999: 538). Hurgronje'ye yönelik bu itimatına dayanarak onunla yakın ilişki kurmuştur.

Hurgronje'nin Ebu Bekir aracılığıyla elde ettiği bilgi ve tecrübeleri bireysel olarak elde edemeyeceğini ifade eden Michael Laffan⁴⁰, bu ifadesini Hurgronje'nin Mekke'den sürüldükten sonra Ebu Bekir'le yaptığı mektuplaşmalara ve bu mektuplar aracılığıyla temin ettiği bilgilere dayandırmaktadır (Laffan, 1999: 524).

Aynı şekilde Koningsveld de Hurgronje'nin yazdığı iki ciltlik Mekke kitabının büyük bir kısmının Ebu Bekir'in yolladığı mektuplardaki bilgilere dayandığını ve bu nedenle Müslümanları inceleme yönteminin katılımcı gözlemlerle yapıldığı iddiasının bir dayanağının olmadığını belirtir. Söz konusu kitabın orijinal versiyonunun hemen hemen üçte birinin doğrudan Ebu Bekir'in gözlemlerine dayandığını ifade etmiştir. Bu iddiasını Mekke kitabındaki Cava ile ilgili bölüm ve Ebu Bekir'in Hurgronje'ye göndermiş olduğu mektuplar arasındaki benzerliğe dayandırmıştır. Buna karşılık Laffan ise Hurgronje'nin söz konusu kitabı yazarken sadece kendi bilgi birikimindeki eksikleri doldurmak için Ebu Bekir'in verilerini kullandığını öne sürerek Koningsveld'in bu iddiasına karşı çıkmıştır (Laffan, 1999: 527).

Hurgronje aracılığıyla girdiği Hollanda konsoloslüğunda, Kruyt tarafından 1882'de tavsiyesi üzerine yürürlüğe giren, "hacıların pasaportla geçiş yapma zorunluluğu"

⁴⁰ Lisans eğitimini Australian National Üniversitesi'nde, doktora eğitimini Güneydoğu Asya tarihi üzerine Sydney Üniversitesi'nde almıştır. Daha sonra Asya çalışmaları yapmak üzere Princeton Üniversitesi'nde çalışmaya başlamıştır. Güneydoğu Asya ve Hint Okyanusu tarihi üzerine çalışmalar yapmaktadır. Özellikle İslam, milliyetçilik, Hollanda sömürgeciliği ve oryantalizm konuları üzerine yoğunlaşmıştır (Princeton University, t.y.).

şeklindeki yasaya bağlı gerçekleştirilen kayıt işlemlerinde görev alarak tercümanlık yapmış ve Müslümanları gözetlemiştir (Laffan, 1999: 520; Schmidt, 1992: 67). Hollanda hükümetinin bu uygulaması, Hurgronje'nin Cidde'ye gönderilmesinde olduğu gibi, sömürge topraklarında din kaynaklı bir isyanın patlak vermesinden duydukları endişeye binaen yürürlüğe konmuştur.

Diğer bir deyişle, Hollanda'nın hac konusundaki bu uygulaması, o dönem Osmanlı tahtında olan II. Abdülhamid'in dış politikada aktif olarak kullandığı Pan-İslamizm politikası etkisi ile HDHA'da ortaya çıkabilecek bir isyan hareketinin endişesi ile alınan önlemlerden birisidir. Nitekim diğer sömürgeci güçler gibi Hollanda da Mekke'nin Osmanlı'nın sömürge altındaki Müslümanları kurtarma düşüncesine dayanan Pan-İslamizm politikasında önemli bir yere sahip olduğunu farkındaydı.

3.4.3 Hacı Hasan Mustafa (1852-1940)

Hurgronje'nin iletişimde olduğu ve Müslümanlarla ilgili oluşturduğu politikalarda iş birliği yaptığı kişilerden bir diğeri ise Sundalı bir şair olan Hasan Mustafa'dır. Hurgronje ile Mekke'de bulunduğu sırada Raden Ebu Bekir aracılığıyla tanışmıştır (Rohmana, 2015: 299). Mekke'den Endonezya'nın Garut bölgesine gelip yerleşmiş ve bölgenin önde gelen âlimlerinden birisi olmuştur. Pesantrende eğitim almış ve İslamî meselelerde önemli çalışmalar ortaya koyarak Batı Cava'da önemli bir isim haline gelmiştir (Rohmana, 2015: 279). Kotaraja Açe Penghulusu (1892-1895) ve Bandung Penghulusu (1895-1917) olarak görev almıştır (Rohmana, 2015: 280).

Hurgronje ile Mekke'de kurduğu iletişimi Takımadalar'da da devam ettiren Hasan Mustafa, Hurgronje'nin bölgedeki önemli yardımcılardan birisi olmuştur. Hurgronje'ye bölgeyle ve bölge insanıyla ilgili önemli bilgiler aktarmış ve onu bölge Müslümanlarıyla tanıştırmak toplumsal ilişkilerinin gelişmesini sağlamıştır (Burhanudin, 2014: 35-36). Ayrıca, Cava'ya yaptığı yolculukta (1889-19-891) Hurgronje'ye eşlik etmiştir (Rohmana, 2015: 280).

1893'de Hurgronje'nin tavsiyesi üzerine Hollanda Savaşı'nda Kuta Raca'ya⁴¹ başkumandan (*Chief-Penghulu*) olarak atanan Mustafa, savaşta Hurgronje'ye, yani koloni hükümetine Açaliler ve İslam hakkında bilgi sağlamıştır. Hurgronje de Mustafa'nın sağladığı bu verilerle bölge Müslümanlarını kontrol altına almaya çalışmıştır. Baş Penghulu (*Chief Penghulu*) olması nedeniyle Müslümanlarla dinî ve sosyal bağları bulunan bu isim, Teuku Ömer gibi Açeli Müslümanlarla kontak kurarak onları Hollanda yönetimi tarafına çekmiştir (Burhanudin, 2014: 36-37).

Bölge çalışmalarında muhbir olarak kullandığı Hasan Mustafa ile yakın arkadaşlık ilişkisi de kuran Hurgronje, 12 Mart 1906'da Leiden'e döndükten sonra eşi ve çocukları ile ilgili malumatları bu isim kanalıyla öğrenmiştir. Bu bağlamda Hasan Mustafa Hurgronje'ye toplamda 17 adet Arapça mektup yollamıştır (Rohmana, 2018: 51).

⁴¹ Bugün Banda Açe olarak bilinen, bölge halkı arasındaki yaygın olan bölge ismidir. 1962 yılına kadar kullanılmıştır (Scmidt, 1997: 14).

BÖLÜM IV

ORYANTALİZM VE HURGRONJE’NİN ORYANTALİST ÇALIŞMALARDAKİ YERİ

Bu bölümde sırayla oryantalist düşünce yapısı, akademik bir disiplin olan oryantalizmden doğan farklı çalışma alanları ve Hurgronje’nin söz konusu süreç içinde gelişen akademik çalışmalardaki yeri incelenecektir. Bu çalışmada genel itibariyle Hurgronje ismi ve bu ismin koloni hükümetinde görev aldığı süreç incelendiğinden ele alınacak oryantalizm kavramının odak noktası siyasî arka plânlı oryantalizm olacaktır.

Bugün sözlük manası itibariyle “Ortadoğu, Güney-Güneydoğu Asya ile ilgili, özellikle de söz konusu bu bölgelerde yaşayan toplumların gizemli, değişim gösteremeyen ve Batı yardımı olmadan modern yönde kendisini geliştiremeyecek bir yapıda olduğuna yönelik basit ve doğru olmayan Batı düşünceler” (Cambridge, t. y.) olarak açıklanan oryantalizm kavramı geçmişten bugüne içerik olarak değişim göstermiştir. Geçmişte, Ortadoğu ve Kuzey Afrika’yı ziyaret ederek buralarda gördüklerini veya buralara dair hayal ettiklerini fantastik ve abartılı bir şekilde resmeden, çoğunlukla Batı Avrupalı kişilerden oluşan ressamlar okulu ve daha yaygın şekliyle akademik bir çalışma dalı olmak üzere iki farklı anlamda kullanılan bu kavram (Lewis, 1993: 101) akademi alanındaki gelişmelerle birlikte farklı içerikler üretmeye başlamıştır.

Oryantalist çalışmaların başlangıcı 1143’de İspanya’da Kur’ân’ın Latinceye tercümesine dayandırılmaktadır⁴² (Paret, 1968: 2). Bu çalışma ve devamında süregelen diğer ilk dönem oryantalist çalışmaların metin incelemelerine dayanan dilbilimsel çalışmalardan oluşmaktaydı. Orta Çağ Avrupa’sında gerçekleştirilen bu çalışmaların temelinde misyonerlik faaliyetlerine dayanan dinî dürtüler yer almaktaydı ve buna

⁴² Said ise oryantalizmin resmî başlangıcını, 1312’de gerçekleştirilen Viyana Kilise Konseyi’ndeki “çeşitli Avrupa şehirlerinde Arapça, Yunanca, İbranica ve Süryanice alanlarında kürsüler açılması” kararına dayandırır (Said, 1979: 50).

bağlı olarak İslam ve Müslümanlar Hristiyanlığın düşmanı olarak görülmekteydi. İslam'ı aşağıda gören sübjektif bakış açısına dayanan oryantalist çalışmalar altında ele alınan İslam ve Arap dili çalışmalarındaki bu tutum, Avrupa'da gerçekleşen bir dizi siyasî-ekonomik-sosyal gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan konjonktürde yapılan akademik çalışmalarla birlikte değişim göstermiştir. Değişen tutumla birlikte, Doğu'ya ilişkin çalışmalara hâkim olan Hristiyan merkezli önyargılı düşüncelerden uzaklaşmak ve olabildiğince objektif bir yaklaşım benimsemek temel kıstas haline gelmiştir (Lewis 1993: 101; Paret, 1968: 1-3, 6, 7).

Oryantalizmin süreç içindeki değişimi noktasında Edward Said, Avrupa'daki oryantalist çalışmaların Napolyon'un Mısır seferinden (1798-1801) sonra bilimsel bir nitelik kazandığını ve bu bağlamda dil bilimsel (philological) çalışmaların geliştirildiğini ifade etmiştir. Bu düşüncesinden hareketle Napolyon'un Mısır seferini, modern oryantizm olarak adlandırdığı kavramın ortaya çıkışının somut bir başlangıcı olarak görmüş ve Antoine Isaac Silvestre de Sacy⁴³ (1758-1838), Ernest Renan⁴⁴ (1823-1892) ve Edward William Lane'yi⁴⁵ (1801-1876) oryantizmin bilimsel ve rasyonel temellerini atan ve bu alanda bilimsel terminoloji ortaya koyarak bir gelenek

⁴³ Fransız dilbilimci, dinler tarihçisi ve oryantalist. 21 Eylül 1758'de Paris'te aristokrat bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Henüz çocukken Grekçe ve Latince gibi dilleri öğrenen De Sacy, ilerleyen yıllarda semitik dillerin çoğunda uzmanlık seviyesine yükselmiştir. On iki yaşında iken Benedik'ten Don Berthereau tarafından İbranice dersler almıştır. Daha sonra Süryanice, Keldanice, Türkçe ve Farsça öğrenmiştir. Bütün bu dillerin yanında Arapçaya ayrı bir önem veren De Sacy, Arap dili ve edebiyatı alanında dersler vermiştir. Doğu dilleri ve tarihi ile yakından ilgilenen De Sacy, bu alanda Fransa'da eğitim veren üniversitelerin başkanlığını yürütmüştür. Hem filoloji alanında hem de tarihsel alanda birçok farklı dilde eser kaleme alan De Sacy ödüllendirilerek öncü ilan edilmiştir (Petit-Dutaillis, 1938: 64-73)

⁴⁴ Fransız filolog ve dinler tarihçisi. Katolik bir ailede dünyaya gelen Renan, henüz çocukluk döneminde Hristiyan teolojisine dair dersler almıştır. Eğitimine Paris'te devam eden Renan, orada bulunduğu süreç içinde Doğu dillerini öğrenmeye başlamıştır. Tahsil hayatına teoloji alanında devam etmek yerine doğu dilleri ve tarihleri üzerinde yoğunlaşmayı tercih etmiştir. Başta Mısır, Lübnan, Suriye olmak üzere Ortadoğu'da bulunan çeşitli ülkelerde bulunmuş ve çalışmalar yapmıştır. Fransız Akademisi üyeliği takdim edildikten sonra Fransa'da ve diğer bazı ülkelerde konferanslar ve dersler vermiştir. Renan'ın en dikkat çekici özelliklerinden birisi yaşamı boyunca semavi dinler hakkındaki görüşlerinin dönem dönem değişim göstermesidir. Başta Hristiyanlık olmak üzere İslam ve Yahudilik hakkında da çalışmaları mevcuttur (Renouvier, 1896-1897: 503).

⁴⁵ İngiliz oryantalist olan Lane, 17 Eylül 1801'de İngiltere'de dünyaya gelmiştir. Cambridge Üniversitesi'ne eğitim görmeye başlamış ve mezun olduktan sonra kilisede çalışmayı plânlamıştır. Ancak, Cambridge'de başladığı eğitimini tamamlamadan buradan ayrılarak Londra'ya gitmiştir. Burada gravür dersleri almış ve Arapça öğrenmiştir. Ortadoğu çalışmalarının en tanınan isimlerinden birisi olan İngiliz oryantalist Lane'nin, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians* (Modern Mısırlıların Gelenek ve Göreneklere) (1836), *Selections from the Ku-ran* (Kur'an'dan Seçmeler) (1843), *Arabic-English Lexicon* (Arapça-İngilizce Sözlük) (1863-1893) ve *The Thousands and One Nights* tercümesi (1839-1841) gibi önemli çalışmaları vardır. Özellikle Mısır'la ilgili eseri ile tanınmaktadır (Lane-Poole, 2013: 9-14; Thompson, 1997: 243-261).

oluşturan kişiler olarak kabul etmiştir. Bu gelişmelerle birlikte ortaya çıkan objektif bilgiye ulaşım bir anda olmamıştır. Aksine, Hristiyanlığın doğaüstü inançlarından uzaklaşarak modern ve seküler bir form alan filoloji disiplininin katkılarıyla zamanla şekillenmiştir (Said, 1979: 22, 120-122).

Said'in, Napolyon tarafından gerçekleştirilen Mısır seferini oryantalist çalışmalar alanında bir dönüm noktası olarak kabul etmesinden de anlaşılacağı üzere oryantalist çalışmalar siyasî faktörlerden etkilenmekteydi. Nitekim sömürgeci Avrupalı güçler, çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu geniş sömürge topraklarında hâkimiyet kurmaktaydı ve bu topraklarındaki siyasî ve ticarî çıkarlarını koruma ve sürdürme amacıyla oryantalizm alanındaki çalışmaları desteklemekteydi. Hollanda da gerek dinî, gerek siyasî, gerekse iktisadî çıkarlarına destek amacıyla Doğu'ya yönelik araştırmaları desteklemiştir (Rodinson, 1983: 45-50).

Buna bağlı olarak da oryantalist çalışmalar konusunda ilerleme kaydetmiş ve üniversiteler bünyesinde gerçekleştirdiği çalışmalarla Avrupa'da giderek gelişen ve farklı akademik disiplinlere ayrılacak olan bu alandaki gelişmelere katkı sağlamıştır. Bu noktada, Leiden Üniversitesi Hollanda'da, hatta Avrupa'da, oryantalist çalışmalar konusunda önemli bir merkez haline gelmiştir. Öyle ki, 1575 yılında kurulan üniversitenin Arap dünyası ile Avrupa arasındaki bilgi transferinin sağlandığı bir numaralı merkez konumunda olduğu ve bu bağlamda Avrupa'da oluşan, o dönem Arapça ve İbranice çalışmalar olarak tanımlanan oryantalist çalışmaların temelini oluşturduğu ifade edilmektedir. 1650'ye kadar Avrupa'da Arapça basım yapan tek yer olurken, yaptığı çalışmalarla 18. yüzyıl ortalarına kadar filoloji alanında üstünlük göstermiştir (Gunn, 2003: 226).

Söz konusu üniversitede öğrenim görmüş ve yine bu üniversitede görev almış olan, 1613'te klasik Arapça'nın metodolojisini *Grammatica Arabica* eseri ile ilk kez yazıya döken Thomas Erpentius (1584-1624) (Paret, 1968: 7; Rodinson, 1983: 49) Leiden Üniversitesi'nin oryantalist çalışmalar noktasındaki önemini ortaya koyan örneklerden birisi olarak gösterilebilir.

Arapça ve İbranice çalışmalarına dayalı olan filoloji alanındaki etkisi 18. yüzyıl ortalarına değin devam eden Leiden Üniversitesi'nin bu alandaki faaliyetleri, oryantalist çalışmaların genelinde olduğu gibi akademik, ticarî ve dinî misyonlara dayanmaktaydı. Matematik ve astronomi gibi alanlarda Arapça yazılmış eserlere ulaşma isteği ve Ortadoğu ile artan ticarî ilişkilere bağlı olarak Arapçaya olan ilgi artarken; Kutsal Kitapla ilgili incelemelere ve genel olarak dinî sebeplerle İbraniceye yönelik çalışmalar artmıştı. Bu bağlamda, Kutsal Kitap'a yönelik gerçekleştirilen araştırmalar ve düşünce alanında ortaya çıkan gelişmeler doğrultusunda söz konusu üniversite zamanla Kutsal Kitap eleştiriciliğinin akademik merkezlerinden biri haline gelmişti (Jung, 2010: 290).

Leiden Üniversitesi için önemli bir yere sahip olan “Kutsal Kitap Eleştiriciliği” Martin Luther ve John Kalvin'in başrol oynadığı Protestanlığın doğuşu ve buna mukabil Katolik Hristiyanlık inancının merkezi olan kilise otoritesine karşı çıkma gibi süreçleri içeren Reform hareketine dayanmaktadır. Benedict de Spinoza (1632-1677) ile gelişmiş ve modern halini almıştır. Temelde kutsal kitabın orijinal dilinde yazılmış metninin filolojik ve tarihsel arka plânının göz önünde bulundurularak yorumlanmasını temel almaktadır (Hahn, 1953: 257; Elazar, 1995: 5).

Kutsal Kitap'a yönelik çalışmalar, 18. yüzyıl ortalarına kadar oryantalizmin aktörlerini oluşturan Sami diller öğrencileri, İslam uzmanları veya cizvitler (üyelerine cizvit adı verilen Roma Katolik tarikatı) tarafından gerçekleştirilmekteydi (Said, 1979: 51) Bu kişiler Kutsal kitap eleştirisine yönelik yaptıkları çalışmalar ile aynı zamanda oryantalist çalışmaların şekillenmesine de önemli ölçüde katkıda sağlamıştır.

Kutsal kitap üzerine yapılan çalışmalar, Kutsal Kitap metninin diline yönelik incelemeleri öncelendiği için filolojik çalışmalar noktasında önemli gelişmeler ortaya koyarken, bir yandan da Kur'ân -ı Kerim üzerine yapılan çalışmaların yönteminin şekillenmesinde de önemli rol oynamıştır. Kutsal Kitap çalışmalarının İslami çalışmalara yönelik bu etkisi Hurgronje'nin “Het Mekkaansche Feest” eserinde açıkça görülmektedir.

Avrupa’da İslamî çalışmalar üzerinde önemli etkisi bulunan bu yaklaşım, Natürallizme dayanmakta ve her türlü doğüstü olayı reddetmektedir. Söz konusu yaklaşıma göre İncil ve Kur’ân gibi vahye dayalı kutsal kitaplar insan eliyle yazılmıştır ve din, insanların içlerinde taşıdığı ahlakî bilinci ifade etmektedir.⁴⁶ Darwin’in evrimci düşüncesinden yola çıkılarak dinin yerine yerleştirilen ahlakî bilincin de tarihî süreç içinde evrime uğradığı kabul edilmiş ve en üst seviyeye Hristiyanlığın ilk çıktığı saf halini yerleştirilmiştir. Bu nedenle, tarihî eleştiricilik yöntemi ile İncil’in orijinal formunun ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Filolojik ve metin odaklı çalışmaların geliştiği ve liberal düşüncenin etkilerinin görüldüğü bu süreçte Leiden Üniversitesi dönemin önde gelen isimleri ile önemli çalışmalar ortaya koyan bir kurum olmuştur (Koningsveld, 1980: 317-318).

Hurgronje’nin Leiden’de eğitim gördüğü sırada üniversite bünyesinde görev alan Abraham Kuenen⁴⁷ (1828-1891) ve Eski Ahit metninin eleştirel analizi konusunda Avrupa’nın öncü isimlerinden olan Alman ilahiyatçı ve oryantalist Julius Elhausen⁴⁸

⁴⁶ Said, bu konuyu Renan’ın üzerinden tartışarak oryantalizmin Kutsal Kitap’ın tekrar değerlendirilmesinde rolü olduğuna değinmektedir. Nitekim Renan, din-bilim ilişkisinde Kutsal Kitap üzerinden yürüttüğü filolojik çalışmalarda eleştirel yaklaşım kullanmıştır. Bununla ilişkili olarak Kutsal Kitap metnini dini inceleme alanından çıkararak seküler bir çalışma olarak ele almıştır (Said, 1979: 132-136).

⁴⁷ 1828’de Hollanda-Haarlem’de dünyaya gelen Kuenen, 1846’da Leiden Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde eğitim almıştır. Akademik alandaki çalışmalarında, ünlü oryantalist Th. W. J. Juynboll (1802-1861) ve Hollanda’da “Modern Teoloji”nin kurucularından biri olan Henricus Scholten (1811-1885) isimlerinden etkilenmiştir. Leiden Üniversitesi edebiyat fakültesinde 1855 yılına kadar doçent olarak görev almış, bu görevi devam ederken 1852’de İlahiyat Fakültesi’ne atanmıştır. 1855’te ise İlahiyat Fakültesi’ndeki doçentlik ünvanından profesörlüğe terfi eden Kuenen, Yeni Ahit metninin tefsiri ve Eski Ahit’in tarihi arka plânı üzerine çalışmalar yürütmüştür. Daha sonra Eski Ahit üzerine şerh çalışmaların sorumlusu olarak görevlendirilmiştir. Eski Ahit konusunda 19. yüzyılın önde gelen isimlerinden biri haline gelen Kuenen’in çalışmaları, kullandığı akıl yürütme tekniği ve metodolojisindeki açıklık ile de ön plâna çıkmıştır. Metodoloji konusunda kaleme aldığı en önemli eseri olan “Critical Method” (*Eleştirel Metot*), Kutsal Kitap konusundaki bilimsel çalışmalar üzerine yayınladığı bir bildiri mahiyetindedir. Ortaya koyduğu metodolojik çalışmaları doğrultusunda Eski Ahit konusundaki eleştirileri Hollanda’da herkes tarafından bilinir hale gelmiştir (Wicksteed, 1892: 571-605; Mulder, 1993: 587; 1-3; Kooij, 1993: 49)

⁴⁸ Alman teolog, Kitab-ı Mukaddes uzmanı ve şarkiyatçı olan Wellhausen, teoloji, tarih, filoloji gibi alanlarda uzmanlaşması nedeniyle klasik oryantalizmin son temsilcilerinden biri olarak kabul edilir. Almanya’da dünyaya gelmiştir. Göttingen Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde ilahiyat, Arapça, Aramice ve İbranice dersleri almıştır. 1872’de Greifswald Üniversite’sinde Kutsal Kitap profesörlüğüne atanmıştır. Kutsal Kitap üzerine yaptığı ilmi çalışmalar sonucunda kilise ile bilimsel çalışmaların bağdaşmadığına kanaat getirmiştir. Daha sonra Marburg Üniversitesi felsefe bölümüne profesör olarak atanmıştır. Bu sırada Kutsal Kitap konusunda dersler verilmesinin yasaklanması üzerine İslam tarihi üzerine yoğunlaşmıştır. 1892’de ise Göttingen Üniversitesi’ne Doğu Dilleri kürsüsüne atanmış ve bu şekilde tekrar Kutsal Kitap konusunda dersler vermeye başlamıştır (Görgün, 2013).

(1884-1918), Lieden Üniversitesi'nin Kutsal Kitap eleştiriciliği konusuna yaklaşımını şekillendiren isimler olarak karşımıza çıkmaktadır (Jung, 1980: 763).

Hurgronje, eğitim gördüğü dönemde üniversiteye hâkim olan bu görüşten etkilenmiş ve düşüncelerini bu yönde şekillendirmiştir. Kutsal Kitap eleştiriciliğinin temelindeki Protestan düşünce yapısının içinde barındırdığı rasyonaliteyi ön plâna almıştır (Jung, 2010: 290). Buna bağlı olarak da söz konusu rasyonel yaklaşımı doğrultusunda İslam'ı, romantik bir oryantalist yaklaşımından ziyade objektif araştırma nesnesi olarak ele almış ve döneminin en önemli meselesi olarak gördüğü İslam'ın, birincil kaynağı olan Kur'an'dan öğrenilmesi gerektiğini savunmuştur (Ali, 2016: 77-79: Hurgronje, 1916: 12-16, 142).

Ancak, bir yandan rasyonaliteyi ön plâna alarak onu objektif bir araştırma nesnesi olarak ele alma eğiliminde bulunurken, bir yandan da Goldziher, Carl Heinrich Becker⁴⁹ (1876-1933), Fransız Louis Massignon (1883-1962) ve İskoç asıllı Dunan Black Macdonald (1863-1943) gibi kendi değerlerinde/dinlerinde ve kendi milletlerinde aksak giden şeyleri İslam'a yansıtarak İslam'ı aşağıda gören bir tavır sergilemiştir. Bu bağlamda, akademik olarak farklı metot takip etseler de üstenci bakış açıları ile ortak noktada buluşmuşlardır (Said, 1979: 209).

Oryantalist çalışmalarla ilişkili olarak gelişen bu atmosferde ortaya çıkan yeni düşünce yapısı Doğu ve İslam hakkındaki yaklaşımın değişmesine yol açmıştır. Tüm Avrupa'da görülmeye başlayan bu durum Avrupa'daki ulus devletlerin üniversitelerde yürüttüğü bilimsel çalışmalara bağlı olarak İslam çalışmalarının oryantalist çalışmalardan ayrı disiplinler altında incelenmesine zemin hazırlamıştır. Becker ve

⁴⁹ Alman şarkiyatçı ve devlet adamı olan Becker, Lozan Üniversitesi, Heidelberg Üniversitesi ve Berlin Üniversitesi'nde eğitim almıştır. Arapça yazmalar üzerine çalışmalar gerçekleştirmiştir. Arapçasını geliştirmek için gittiği Mısır'da Muhammed Abduh gibi bazı önemli İslam âlimleriyle tanışmıştır. Heidelberg Üniversitesi'nde Şark tarihi ve kültürü ile ilgili konular üzerine yoğunlaşan Becker, I. Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine Alman hükümetinin isteği ile Osmanlı Devleti-Almanya ilişkileri ve diğer siyasî meseleler hakkında yazılar kaleme almıştır. Daha sora politik meselelerden uzaklaşarak akademik çalışmalara yönelmiştir. J. Wellhausen, Goldziher ve Hurgronje gibi bazı oryantalistlerden etkilenmiştir. Genel anlamda İslamî ilimlerle ilgilenen Becker, özellikle İslam tarihi üzerine yoğunlaşmıştır (Ritter, 1937: 176-182).

Martin Hartmann⁵⁰ (1851-1918) gibi Alman oryantalistlerin, görev aldıkları üniversiteler bünyesinde açılan İslamî bilimler bölümlerinde yaptıkları çalışmalar bu süreçte önemli rol oynamıştır. Özellikle Hartmann, Almanya’da İslam çalışmalarını oryantalist çalışmalardan ayrı bir alan olarak tanımlayan ilk isim olmasıyla ayrı bir öneme sahiptir (Wokoeck, 2009: 170).

Bu iki oryantalistin (Becker ve Hartmann) Hurgronje’den etkilendikleri göz önüne alındığında, Hurgronje’nin, Almanya’da ayrı bir alt disiplin olarak ortaya çıkan İslam çalışmalarının mimarlarından birisi olduğu söylenebilir. Hurgronje’rin bu etkisi uluslararası iş birliği içinde yürütülen organizasyonlara bağlı olarak ortaya çıkan küresel çalışma sistemindenedeki akademik çalışmalara etkisini ortaya koymaktadır (Wokoeck, 2009: 182; Brujin, 1989: 94).

Küresel çapta düzenlenen ve oryantalist çalışmalar üzerine değerlendirilmelerin ortaya konduğu “Uluslararası Oryantalistler Kongresi” akademisyenler arası iş birliğinin ve ortak akademik çalışmaların görüldüğü en somut örneklerden birisidir. İlki 1873’te Paris’te düzenlenen kongre, akademisyenler için uluslararası networkün sağlanmasına ve oryantalist çalışmalar alanında önemli çalışmaların ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Bu bağlamda, söz konusu bu kongre ve Hurgronje’nin bir süre komite yönetiminde çalıştığı *Encyclopedia of Islam (İslam Ansiklopedisi)* gibi sosyal ve ilmi faaliyetler, hem akademik çalışmaların uluslararası bir misyon kazandığına hem de İslam çalışmalarının ayrı bir disiplin haline geldiğine işaret etmiştir (Jung, 2011: 161).

Bu noktada Said, *Oryantalizm* eserinde Waardenburg’un çalışmasından yola çıkarak farklı ulus devletlere mensup beş oryantalistin (Becker, Goldziher, McDonald, Massignon ve Hurgronje) üstenci bakış açısı bağlamında ortak düşünce ve metodolojik geleneğe sahip olduğuna değinir. Buna bağlı olarak söz konusu ortak düşünce ve metodolojiyi uluslararası birliğe bağlar ve 19. Yüzyıl oryantalistlerin çoğunun siyasi

⁵⁰ Protestan bir rahibin oğlu olan Alman oryantalist Hartmann, üniversitede doğu dilleri eğitimi almıştır. İstanbul’da ve Beyrut’ta Alman konsoloslukunda tercüman olarak çalışmış ve bu sürede Osmanlıca ve Arapça’yı öğrenmiştir. Arapça lehçeleri ve edebiyatı ve Arap dünyasındaki sosyo-politik hareketler üzerine çalışmalar yapmıştır. Daha sonra, bakanlıkta çalıştığı görevinden ayrılarak Berlin’de Arapça, Asya Müslümanlarının sosyo-kültürleri ve antropolojisine dair dersler vermiştir (Avcı, 2019: 472).

olarak da birbirine bağılı olduğunu ifade eder. Bununla ilişkili olarak yukarıda bahsi geçen beş oryantalistin Batı dünyasındaki hükümet çevrelerini etkileyen ortak bir İslam görüşü oluşturduğunda bahseder (Said, 1979: 210). Bu noktada Hurgronje'nin Endonezya Takımadalar'ına giderek İslamî eğitimini Hollanda hükümetinin bölge Müslümanlarını kontrol altına alabilmesine yardımcı olmak amacıyla kullanmasını örnek olarak gösterir. Bu durum aynı zamanda Hurgronje'nin akademik çalışmalarını siyasî emeller için araçsallaştırdığını da ortaya koymaktadır.

Bu süreçte De Goeje'nin etkisi ile 1850 yılından sonra filoloji alanında Arapça çalışmalarına yönelen Leiden Üniversitesi, Hurgronje ve Van Vollenhoven'nin etkisi ile Müslüman dünyaya yönelik çalışmalarında değişikliğe giderek Arap dili çalışmaları yerine İslamî kurumlara yönelik çalışmalara, geçmiş yerine yaşayan İslam kültürlerine ve Ortadoğu'dan ziyade Hollanda Doğu Hint Adaları bölgesine yönelmeye başlamıştır (Brujin, 1989: 99-103).

İslam'a yönelik önyargılar nedeniyle 19. yüzyıl ikinci yarısına kadar Arap dili üzerine yoğunlaşarak ihmâl edilen İslam hukuku alanı (Brugman, 1989: 82), Leiden Üniversite bünyesinde Hurgronje tarafından ele alınmaya başlanmıştır. Van den Berg'in İslam hukuku ile ilgili yayınladığı el kitabına yönelik eleştirisinde bir yandan Van Den Berg'in hatalarını ortaya koyarken bir yandan da İslam hukuku alanına yönelik yeni yaklaşımını ortaya koymuştur (Brugman, 1989: 85). Teorik olarak ortaya koyduğu bu görüşlerini, Mekke ve Takımadalar'daki çalışmaları ile pratiğe dökmüştür.

Bu konudaki temel yaklaşımı doğrultusunda hocası De Goeje'den farklı olarak tarihî meselelerden ziyade güncel meselelerle ilgilenmiştir. 19. yüzyıl sonlarında Ortadoğulu ve Batılı bazı akademisyenlerin de eleştirdiği "Arapçayı yalnızca metinlerden öğrenen ve herhangi bir Arap ülkesini ziyaret etmeyen" akademisyenlere eleştirel yaklaşmıştır. Ayrıca, Arap dili ve İslam çalışmaları için İslam'ın merkezi olan Mekke'yi ziyaret etmenin bir gereklilik olduğunu vurgulamıştır (Paul, 2019: 1-2).

Hurgronje'nin bu yaklaşımı oryantalist çalışmalarda sosyolojik incelemelere verdiği önemi ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, gerek İslam'ın toplumsal dinamiklerini birebir görerek yorumlamak, gerekse filolojik çalışmaları güncel ve canlı bir gözle elde etmek için sahada olmanın önemine vurgu yapmıştır. Nitekim Mekke'ye ziyareti sonrası gittiği Takımadalar'da Müslümanlarla birebir girdiği iletişimler sayesinde toplumu şekillendiren dinî-geleneksel faktörleri daha iyi analiz edebilmiştir. Ayrıca, Kutsal Kitap eleştiriciliğinin merkezi olarak ifade edilen Leiden Üniversitesi'nde (Jung, 2010: 290) aldığı eğitim ile rasyoneliteyi ön plâna çıkaran Hurgronje, bu yaklaşımı doğrultusunda İslam'ı, ilk dönemlerdeki dinî/fanatik duyguları temele alan klasik oryantalist çalışma meselesi olarak ele almaktan ziyade objektif bir bilimsel konu olarak değerlendirmiştir. Bununla birlikte, dönemin en önemli meselesi olarak gördüğü İslam'ın, birincil kaynağı olan Kur'ân'dan öğrenilmesi gerektiğini savunarak klasik, İslam'a önyargılı yaklaşımları eleştirmiştir (Ali, 2016: 77-79; Hurgronje, 1916: 12-16, 142).

İslam'ı ve Müslümanları bu yaklaşım ile ele alan Hurgronje'nin çağdaşı Goldziher'le birlikte İslam çalışmalarının akademik bir disiplin haline gelmesinde büyük rol oynadığı ve oluşan bu yeni disiplinin temel problem ve esas mantığının yine bu ikilinin ortaya koyduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, İslam'ı, akademi bağlamında “başlangıç noktasını dinin oluşturduğu kültürel bir bütün” olarak ele aldıkları belirtilmiştir (Becker, 1967: 499-501). Bu bağlamda Hurgronje, Goldziherle birlikte İslam çalışmalarındaki bu yaklaşımı doğrultusunda modern dönem İslam çalışmalarının kurucularından biri olarak kabul edilmiştir (Bosquet ve Schacht, 1957: vii; Batunsky, 1981: 295; Jung, 2010: 288).

Mekke ve Takımadalar'da gerçekleştirdiği alan çalışmalarıyla bir yandan hocası De Goeje ve çalışmalarını yalnızca klasik metinler üzerinden sürdüren diğer akademisyenlere Said gibi (Said, 1979: 80) eleştirel yaklaşarak bu tutumun aksine araştırmalarını araştırma nesnesinin asıl kaynağında gerçekleştirmiş ve böylece filolojik yöntemlere kısıtlı kalmak yerine yorum, analiz ve sentez yöntemlerini kullanmıştır (Carvalho, 2010: 29). Bununla birlikte, sübjektif düşüncelerini bir kenara bırakarak İslam'ı objektif araştırma nesnesi olarak ele aldığını ifade etmiştir. Bu

yaklaşımı doğrultusunda gittiği bölgelerde kendini toplumun bir parçası olarak kabul ettirmiş ve sosyal hayatın içlerine kadar nüfuz etmiştir.

Hurgronje'nin oryantalist çalışmalar kapsamında ortaya koyduğu bu yaklaşımın temelini bakıldığında yalnızca akademik dürtülerin bulunduğunu söylemek yanlış olacaktır. Nitekim Hurgronje'nin akademik çalışmalarında önemli yer tutan Mekke ve Takımadalar'daki alan çalışmalarının Hollanda hükümetinin emri ile gerçekleştirilmiş olduğundan ortaya benimsediği yaklaşımın siyasî bir arka plânının da olduğu anlaşılmaktadır (Bosquet ve Schacht, 1957: s.xv; Zwemer, 1968: 404).

Akademik araştırmalar bir yana, Endonezyalı Müslümanların hacdaki faaliyetlerini, Pan-İslamizm politikasından etkilenip etkilenmediklerini ve bunun sonucunda Takımadalar'daki memleketlerine döndüklerinde Hollanda hükümetine isyana kalkışıp kalkışmayacaklarını gözetlemek amacıyla gittiği Cidde-Mekke'de Müslüman kisvesi altında Müslümanlarla yakın iletişim kurma fırsatı bulan Hurgronje (Rohmana, 2018: 41), burada elde ettiği Müslüman kimlik ve bu kimlik üzerinden kazandığı tecrübelerini HDHA'na atandığında Hollanda sömürge hükümeti hizmetine sunmuştur. Üniversite'de Arap dili ve İslam üzerine aldığı eğitimin yanında Hicaz topraklarında elde ettiği kazanımları Hollanda hükümeti lehine akademik bir silah olarak kullanmıştır. Bu bağlamda, İslam'ı ve akademik birikimini araçsallaştırarak Müslümanlarla kurduğu yakın ilişkileri Hollanda'nın Takımadalar'daki çıkarlarını koruma adına kullanması nedeni ile münafık olarak tanımlanmış ve Hollanda lehine bilgi aktarımı yapan siyasî kişiliğine vurgu yapılmıştır (BOA, Y.A.HUS 398.110; Muhibbuddin, 2019: 146).

Bu noktada Said, Hurgronje'nin Takımadalar'daki sömürge hükümetine danışman olarak çalışmasını oryantlizm-siyaset ilişkisine örnek olarak göstermiştir (Said, 1979: 201-204). Ayrıca, Müslüman kisvesi altında bölge insanlarıyla kurduğu güven ilişkisini Hollanda'nın Açe'ye açtığı savaşta plân kurma ve bu plânları uygulama noktasında Açelilere karşı kullanmış olduğunu vurgulamıştır (Said, 1997: vii). Hurgronje'nin büsbütün oryantalist bir yaklaşımla yürüttüğü bu politika, Said'in

Orientalism (Oryantalizm) eserindeki “oryantalistlerin tek yönlü hiyerarşik bir çalışma sistemi ile araştırma yaptıkları toplumlar arasına karışmaları ve yaptıkları gözlemleri Avrupa’nın çıkarları amacıyla yazıya dökmeleri” (Said, 1979: 160) ifadesiyle açıklanabilir. Said’in bu ifadesi bir yönüyle Hurgronje’nin, genel anlamda ise oryantalistlerin, eserlerindeki etik meselesine işaret etmektedir.

Öte yandan Hurgronje, akademik çalışmaları ile her ne kadar Hristiyanlık merkezli düşünceden uzaklaşarak rasyoneliteyi temele alsada bir Avrupalı olarak, Said’in oryantalistlere yönelttiği “Batı düşünce sistemine dayalı kendi gerçekliğini üreten ve hakiki Doğu figüründen uzaklaşarak kendi oluşturduğu Doğu figürüne yoğunlaşan” (Said, 1979: 201-203) oryantalistler kategorisinden tam anlamıyla uzaklaşmamıştır. Nitekim etik politika kapsamında ortaya koyduğu politikadaki temel hedefini, klasik oryantalist zihniyeti yansıtan “Batı modernitesine ulaşmamış olan bir toplumu Batı eğitimi ile moderniteye ulaştırma” amacını Takımadalar’da uygulamaya dayandırmıştır. Söz konusu eğitim projeleriyle sömürge topraklarında modern bir toplum inşa etmeyi hedeflemiş olsa da bu projelerin arkasında yatan asıl hedef, Hollanda zihniyetinde bireyler yetiştirerek sömürge topraklarındaki çıkarlarının devamlılığını sağlamak olmuştur (François ve Vatin 2011, 37; Özay, 2018: 358).

BÖLÜM V

SONUÇ

Hem Batı dünyasının hem de İslam camiasının siyasî, iktisadî, sosyal ve fikrî olarak önemli değişimler geçirdiği 19. yüzyılda Leiden gibi oryantalist çalışmalar konusunda öncü bir üniversitede eğitim alan Hurgronje'nin bu çalışmada ele alınması, Hurgronje'nin bireysel, akademik ve siyasî çalışmalarının belli ölçüde anlaşılmasını sağlamıştır. Ayrıca bu çalışma ile Hollanda-Takımadalar-Osmanlı ilişkileri ve bu ilişkilerde din-siyaset-akademi etkileşimi gözlemlenmiştir. Bu gözlemler sonucu söz konusu ilişkiler ağının hac ibadeti ve Pan-İslamcı politika üzerinden oluştuğu anlaşılmıştır.

Osmanlı hâkimiyetinde bulunan, İslam'ın merkezi konumundaki Mekke'de buluşan hacıların iletişim ve etkileşiminin hem Müslüman toplumların hem de sömürgeci güçlerinin sosyal ve siyasî alandaki aksiyonlarını etkilediği görülmüştür. Nitekim dinî bir kurum olan hilafet makamı hem Osmanlı Devleti tarafından hem de Müslüman toplumlar tarafından siyasi bir güç olarak kabul edilmiştir. Öyle ki söz konusu dinî makam, Osmanlı Devleti tarafından Avrupalı güçlere karşı siyasî bir silah olarak kullanılırken, çeşitli bölgelerdeki Müslüman toplumlar tarafından sömürge güçlerine karşı toplumsal başkaldırıda motivasyon unsuru olarak kullanılmıştır (Landau, 2001: 26, 28).

Avrupalı sömürgeci güçler arasında yer alan Hollanda, diğer sömürgeci güçler gibi kendisine yönelik tehdit oluşturan siyasî misyon içeren din kaynaklı Pan-İslamizm politikasına karşı çeşitli önlemler almıştır. Bu önlemlerin başında Pan-İslamcı politikaların merkezinde bulunan hacca yönelik uygulanan yasaklar ve Mekke'deki araştırmalar bulunmaktadır. Müslümanları, hacı ve hacdaki Pan-İslamcı faaliyetleri anlama ve buna bağlı olarak Hollanda'nın sömürge topraklarındaki çıkarlarına yönelik politika üretme noktasında Hollanda'nın en önemli ismi olan Hurgronje'nin

çalışmaları, hem Hollanda'nın Takımadalar'daki siyasî politikalarını şekillendirmiş hem de Avrupa akademisine İslami çalışmalar alanında önemli katkılar sağlamıştır.

Bu süreçte Hurgronje, Leiden'de aldığı eğitimle elde ettiği birikimle bir yandan İslam'ı objektif bir nesne haline getirerek araştırmalarını bu mantalite üzerine oturtmuş, bir yandan da edindiği akademik birikimi Hollanda sömürge yönetimi lehine Müslümanlara yönelik bir silah olarak kullanmıştır. Özellikle, Müslüman kisvesi altında Takımadalar'da elde ettiği sosyal statü ve objektif bir yaklaşım iddiası ile Müslüman toplumun içine nüfuz etmiştir. Böylece bölgenin toplumsal dinamiklerini birebir analiz etme fırsatı bulmuştur. Bu bağlamda, Hurgronje'nin akademik çalışmalarını sömürge topraklarında Hollanda'nın siyasî amaçlarına alet etmesi, oryantalist çalışmaların sömürgecilikle yakın ilişkisini gösteren somut bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hurgronje, rasyonel bir yaklaşım ile kendinden önceki oryantalistlerden farklı bir yol izleme iddiasında olmuştur. Yalnızca metinler üzerinden filolojik çalışmalar yapmak yerine objektif birer araştırma nesnesi olarak gördüğü dini ve toplumları kendi merkezlerinde sosyolojik gözlemlere dayalı olarak her yönüyle incelemiştir. Bu şekilde, rasyonel bir yaklaşımla sosyolojik gözlemlere dayalı olarak gerçekleştirdiği saha çalışmaları, Avrupa'da modern İslam çalışmalarının temelini atılmasını sağlamıştır. Bu yönüyle 19. yüzyılın önemli oryantalistleri arasında zikredilmiştir. Ancak, her ne kadar akademi alanında rasyonel ve objektif bir yaklaşım sergileme iddiasında olsa da Hollanda hükümeti çatısı altında üstlendiği siyasî misyon ile ortaya koyduğu etik politika kapsamındaki faaliyetleri ile Avrupa'nın üstünlüğüne dayanan klasik Batı düşüncesinden kopamadığı görülmüştür. Öyle ki, Takımadalar'daki toplumları Batı tarzı eğitim ile modern-seküler bir topluma dönüştürme plânı içinde olmuştur. Bu plânları doğrultusunda da Müslüman kisvesi altında dini (İslam'ı) bir silah olarak kullandığı anlaşılmıştır.

REFERANSLAR

- Adriaanse, C., & Gobe, E. (1957). *Ambtelijke Advie Van C. Snouck Hurgronje, Rijk Geschiedkundige Publicatien Uitgegeven in Opdracht van Z. Exc. De Minister van Onderwijs, Kunsten En Wetenschappen*. 'S-Gravanhage: Verkrijgbaar Bij Martinus Nijhoff.
- http://resources.huysgens.knaw.nl/retroboeken/snouck/#page=0&accessor=toc&source=1&accessor_href=http%3A%2F%2Fresources.huysgens.knaw.nl%2Fretroboeken%2Fsnouck%2Ftoc%2Findex_html%3Fpage%3D0%26source%3D1%26id%3Dtoc&size=801&view=imagePane adresinden alındı
- Alfian, I. (1987). *Prang di Jalan Allah*. Jakarta: Pustaka Sinar Harapan.
- Ali, M. (2016). *Islam an Colonialism: Becoming Modern in Indonesia and Malaya*. UK: Edinburgh University Press.
- Athamina, K. (2004). Abraham in Islamic Reflection on the Development of Monotheism in Pre-Islamic Reflection. *Der Islam*, 81(2), 184-205.
doi:<https://doi.org/10.1515/islam.2004.81.2.184>
- Avcı, R. (2019). Martin Hartmann (1851-1918): A German Orientalist and his Discourse on the Young Turks. *Mukaddime*, 10(2), 470-485.
- Aybakan, B. (2020). Muamelat. *TDV İslam Ansiklopedisi*:
<https://islamansiklopedisi.org.tr/muamelat> adresinden alındı
- Azra, A. (1995). Hadrami Scholars in the Malay-Indonesian Diaspora: A Preliminary Study of Sayyid Uthman. *Studia Islamika: Indonesian Islam for Islamic Studies*, 2(2), 1-33.
- Azra, A. (2004). *The Origins of Islamic Reformism in Southeast Asia: Networks of Malay-Indonesian and Middle Eastern 'Ulamâ' in the seventeenth and eighteenth centuries*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Bang, A. K. (2003). *Sufis and Scholars of the Sea: Family Networks in East Africa*. Canada: Routledge Curzon.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). *Hususî Maruzât Evrakı (Y.A. HUS.)*. 398.110.1-2-3

Batunsky, M. (1981). Carl Heinrich Becker: From Old to Modern Islamology. *International Journal of Middle East Studies*, 13(3), 287-310.

Becker, C. H. (1967). *Islamstudien : Vom Werden und Wesen der Islamischen Welt*. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung.

Becker, C. H. (tarih yok). *Islamstudien Vom Werden und Wesen der islamischen Welt 2*. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchandlug.

Bedevis, A. (1984). Christiaan Snouck Hurgronje. *Mevsuatu'l-Müsteşrikun*, Cilt 1, 245 ss.). Beyrut: Darü'l-İlm li'l-Melayin.

Behn, W. (2004). Snouck Hurgronje. *Concise Biographical Companion to Index to Index Islamicus: Bio-bibliographical Supplement to Index Islamicus* içinde Cilt 3, 417 ss.) Leiden: Brill.

Bekeley, Y. (2012). Samuel Zwemer's Missionary Strategy towards Islam. (*Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*). The University of Birmingham.

Bellah, R. N. (1964). Religious Evolution. *American Sociological Review*, 29(3), 358-74.

Benda, H. J. (1958). *The Crescent and the Rising Sun: Indonesian Islam under the Japanese Occupation 1942-1945*. The Hague: W. Van Hoeve.

Berger, L. (1976). *Pyramids of Sacrifice*. New York: Anchor Books.

Berkes, N. (2018). *Türk Düşününde Batı Sorunu*. İstanbul: YKY.

Biography. (tarih yok). *Kevin W. Fogg: Islamic History in Southeast Asia* içinde. <http://www.kevinwfoff.net/bio/4570570680> adresinden alındı

Bosquet, G. H., & Schact, J.(1957). *Selected Works of C. Snouck Hurgronje*. Leiden: Brill.

Branden, F. J., & Frederiks, J. G. (1888-1891). *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*. Amsterdam: L. J. Veen. http://www.dbnl.org/tekst/bran038biog01_01/colofon.htm adresinden alındı

- Brugman, J. (1989). Snouck Hurgronje's Study of Islamic Law. W. Otterspeer (Ed.), *Leiden Oriental Connections: 1850-1940* içinde (82-94 ss.). Leiden: E. J. Brill.
- Bruijn, J. T. (1989). Collective Studies of the Muslim World: Institutions, Projects and Collections. W. Otterspeer (Ed.), *Leiden Oriental Connections: 1850-1940* içinde (94-115 ss.). Leiden: E. J. Brill.
- Bulut, Y. (2002). *Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi*. İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Burhanudin, J. (2014). The Dutch Colonial Policy on Islam: Reading the Intellectual Journey of Snouck Hurgronje. *Al-Jami'ah: Journal of Islamic Studies*, 52(1), 25-58. doi:10.14421/ajis.2014.521.25-58
- Buskens, L. (2006). Christiaan Snouck Hurgronje, 'Holy War' and Colonial Concerns. E.-J. Zürcher (Ed.), *Jihad and Islam in World War I* içinde (29-51 ss.). Leiden: Leiden University Press.
- Carvalho, C. (2010). Christiaan Snouck Hurgronje: biography and perception. (*Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*). Universiteit van Amsterdam.
- Christiaan Snouck Hurgronje. (2020). *Encyclopaedia Britannica* içinde. <https://www.britannica.com/biography/Christiaan-Snouck-Hurgronje> adresinden alındı
- Coolhaas, W. P., & Schutte, G. J. (1980). *A Critical Survey of Studies on Dutch Colonial History*. The Hague: M. Nijhoff.
- Çakılcı, D. (2017). Ottoman Consulate General in Batavia : Establishment Consul Ottoman Ali Galib Bey and His Report. *International Congress of Eurasian Social Sciences (IOESS)*, 8(28), 764-776.
- Çetin, A. (2020). El-Cevâib. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-cevaib> adresinden alındı
- Dayhan, A. T. (2009). *Memâlik-i Osmâniyye'yi Keşfe Çıkan Oryentalistler*. İstanbul: Rihle Kitap.
- De Goeje, Michail Jan. (tarih yok). *Encyclopaedia Iranica* içinde. <http://www.iranicaonline.org/articles/de-goeje> adresinden alındı

- Drewes, G. (1957). Snouck Hurgronje and the Study of Islam. *Journal of the Humanities and Social Sciences of Southeast Asia*, 113(1), 1-15.
<http://www.kitlv-journals.nl> adresinden alındı
- Drewes, G. J. (2013). Snouck Hurgronje, Christiaan (1857-1936). *Biografisch Woordenboek van Nederland*.
<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn2/snouckc>.
adresinden alındı
- Dr. Kevin W. Fogg. (tarih yok). *University of Oxford Faculty of History* içinde.
<https://www.history.ox.ac.uk/people/dr-kevin-w-fogg> adresinden alındı
- Efe, A., Özey, M., & Saltık, E. (2018). *Basiret ve Direniş: Basiret Gazetesi'nde Açe'deki "Hollanda Savaşı"nın (1873-1904) İlk İki Yılına Ele Alan Metinlere Dair*. İstanbul: İbn Haldun Yayınları.
- Elizar, J. D. (1995). Spinoza and the Bible. *Jewish Political Studies Review*, 7(1).
- Fasseur, C. (2007). Colonial Dilemma: Van Vollenhoven and the Struggle between Adat Law and Western Law in Indonesia. J. Davidson, & D. Henley (Ed.), *The Revival of Tradition in Indonesian Politics: The Development of Adat from Colonialism to Indigenism* içinde (50-67 ss.). London: Routledge.
- Feener, R. M., Patrick, P., & Reid, A. (2011). *Mapping the Acehnese Past*. Leiden: KITLV Press.
- Fisher, R. M. (1936). *History of Europe*. London: Edward Arnold&Co.
- Fogg, K. W. (2014). Seeking Arabs but Looking at Indonesians: Snouck Hurgronje's Arab Lens on the Dutch East Indies. *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)*, 8(1), 51-73.
- Glasse, C. (2002). *The New Encyclopaedia of Islam*. New York : Altamira Press.
- Goetz, P. W. (1979). Snouck Hurgronje. *The New Encyclopaedia Britannica* içinde 10, (912 ss.). Chicago: Encyclopaedia Britannica.

- Goss, A. (2010). Mobile Warriors and Cosmopolitan Intellectuals: The Legacy of the Dutch Counterinsurgency in Colonial Aceh. B. T. Zaalberg, J. Hoffenaar, & A. Lammers (Ed.), *Insurgency and Counterinsurgency: Irregular Warfare from 1800 to the Present* içinde (625-630 ss.). Amsterdam: Proceeding of the XXXVI International Congress of Military History.
- Gottheil, R. (1922). Ignaz Goldziher. *Journal of the American Oriental Society*, 42, 189-193.
- Göksoy, İ. (1999). Malay-Endonezya Kaynaklarına Göre Türkler ve Osmanlı-Açe İlişkileri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 14(1), 175-187.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetid/issue/5041/68705> adresinden alındı
- Göksoy, İ. H. (2011). Ottoman-Aceh relations as documented in Turkish sources. M. Feener, P. Daly, & A. Reid (Ed.), *Mapping the Achehnese Past* içinde (65-104 ss.). Leiden: KITLV Press.
- Göksoy, İ. H., & Tetik, Z. (2019). Osmanlı Devleti'nin Batavya Başşehbenderliği Hacı Rasim Bey'in Hayatı, Faaliyetleri ve Meclis-i Mebusan'a Sunduğu Arzuhali. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(5), 211-229.
- Görgün, H. (2013). Wellhausen Julius. *TDV İslam Ansiklopedisi*.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/wellhausen-julius> adresinden alındı
- Gunn, G. C. (2003). *First Globalization: The Eurasian Exchange*. Oxford: Rowman&Littlefield Publishers.
- Hahn, H. F. (1953). The Reformation and Biblical Criticism. *The Journal of Bible and Religion*, 21(4), 257-261.
- Hamdi, A. (1914). Elvahi İntibah. *Sebilürreşad*, 12(34), 320-322.
- Hatipoğlu, İ. (2006). Prof Dr. Jan Just Witkam ile İlmi Hayatı, Çalışmaları ve Şarkiyat Geleneğine Bakışı Üzerine. *Hadis Tenkitleri Dergisi*, 4(2), 177-189.
- Hooker, M. B. (2003). *Indonesian Islam: Social Change Through Contemporary Fatwa*. Hawai: Hawai: University of Hawai Press.

- Huis, S. C. (2019). Debates About the Place of Islamic Law in Society: Snouck Hurgronje and Van Den Berg. Binus University Faculty of Humanities. *Binus University Faculty of Humanities* içinde. <https://business-law.binus.ac.id/2019/08/23/debates-about-the-place-of-islamic-law-in-society-snouck-hurgronje-and-van-den-berg-revisited/> adresinden alındı
- Humphresy, R. S. (1991). *Islamic History: A Framework for Inquiry*. New Jersey: Princeton University Press.
- Hurgronje, C. S. (1886). De Islam. *De Gids*, 50(11), 239-273. Retrieved from https://www.dbnl.org/tekst/_gid001188601_01/_gid001188601_01_0043.php
- Hurgronje, C. S. (1880). *Het Mekkaancshe Feest*. Leiden: Brill. http://www.dbnl.org/tekst/snou004mekk01_01/colofon.htm adresinden alındı
- Hurgronje, C. S. (1886). De Islam. *De Gids*, 50(12), 454-498. https://www.dbnl.org/tekst/_gid001188601_01/_gid001188601_01_0052.php adresinden alındı
- Hurgronje, C. S. (1906a). *The Achehnese*. (Çev. R. J. Wilkinson). Leiden: Brill.
- Hurgronje, C. S. (1906b). *The Achehnese*. (Çev. R. J. Wilkinson). Leiden: Brill.
- Hurgronje, C. S. (1915). *The Holy War*. Leiden.
- Hurgronje, C. S. (1916). *Mohammedism: Lectures on Its Origin, Its Religious and Political Growth, and Its Present State*. London: Putnam's Sons.
- Hurgronje, C. S. (1924). Islam. *Foreign Affairs*, 3(1), 61-77. doi:10.2307/20028349
- Hurgronje, C. S. (1986). *Mekkah a Hundred Years Ago or C. Snouck Hurgronje's Remarkable Albums*. A. Pesce (Ed.). London: Immel Publishing.
- Hurgronje, C. S. (2007). *Mekka in the latter Part of the 19th Century: Daily Life, Customs and Learning. The Moslems of the East-Indian Archipelago*. J. J. Witkam (Ed.), (Çev. J. H. Monahan). Leiden: Brill.
- Hurgronje, C. S. (2012). *The Mecca Festival*. H. W. Behn (Ed.), (Çev. H. W. Behn). Harrassowitz Verlag: Wiesbaden.
- Işık, E. (2020). En'âm Suresi. *TDV İslam Ansiklopedisi*. içinde. <https://islamansiklopedisi.org.tr/enam-suresi> adresinden alındı

- Jeffery, A. (1929). Christians at Mecca. *The Muslim World*, 221-235.
doi:<https://doi.org/10.1111/j.1478-1913.1929.tb02403.x>
- Jong, D. (2010). Islam as A Problem: Dutch Religious Politics in the East Indies. *Review of Religious Research*, 51(3), 288-301.
- Jong, F. (1986). Middle Eastern Studies in the Netherlands. *Middle Eastern Studies Association Bulletin*, 20(2), 171-186.
- Jonge, H. M. (2002). Contradictory and Against the Grain: Snouck Hurgronje on the Hadramis in the Dutch East Indies. N. J. Kaptein (Ed.) *Transcending borders:Arabs, politics, trade and Islam in Southeast Asia* içinde (219-234. ss.). (Leiden: KITLV Press.
- Jung, D. (2011). *Orientalists, Islamists and the Global Public Sphere: A Genealogy of the Modern Essentialist Image of Islam*. Sheffield: Equinox.
- Kadı, İ. H. (2020). An Old Ally Revisited: Diplomatic Interactions Between the Ottoman Empire and the Sultanate of Aceh in the Face of Dutch Colonial Expansion. *The International History Review*, 1-18.
doi:<https://doi.org/10.1080/07075332.2020.1726433>
- Kadı, İ. H., Peacock, A., & Gallop , A. (2011). Writing the History: The Acehnese Past embassy to Istanbul. Anthony Reid, P. Daly , & M. Feener (Ed.), *Mapping the Acehnese Past* içinde (163-182 ss.). Leiden: KITLV Press.
- Kahin, A. (2015). *Historical Dictionary of Indonesia* . Leiden: Rowman&Littlefield.
- Kappeler, A. (2007). Obituary. *Central Asian Survey*, 16(3), 439-440.
- Kapper, A. (1936). Prof. C. Snouck Hurgronje. *Man*, 36, 138-139.
- Kaptein, N. G. (2014). *Islam, Colonialism and the Modern Age in the Netherlands East Indies*. Leiden: Brill.
- Kara, İ. (2011). *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi I*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Karaman, H. (2020). Âdet, *TDV İslam Ansiklopedisi*.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/adet#1> adresinden alındı.
- Kartodidjo, S. (1966). *The Peasants' Revolt of Banten in 1888: Its Conditions, Course and Sequel*. Leiden: Brill.

- Kathirithamby, W. J. (2015). Hadramis and Ottoman Influence in Southeast Asia. A. C. Peacock, & A. T. Gallop (Ed.), *From Anatolia to Aceh: Ottomans Turks and Southeast Asia* içinde (89-119 ss.). Oxford: Oxford University Press.
- Kernkamp, W. J. (1945). Government and Islam in the Netherlands East Indies. *The Moslim World*, 35(1). doi:<https://doi.org/10.1111/j.1478-1913.1945.tb02029.x>
- Prof. Dr. Jan Just Witkam: Professor of Codicology and Peeleography of the Islami World. (tarih yok). *Khatt Foundation Center for Arabic Typography* içinde. <https://www.khtt.net/en/page/5099/prof-dr-jan-just-witkam> adresinden alındı
- Koningsveld, P. Sj. (1980). Snouck Hurgronje zoal hij was(1): Een Bijdrage tot de waardering van de Nederlandse oriëntalistiek. *De Gids*, 763-780. Erişim adresi https://www.dbnl.org/tekst/_gid001198001_01/_gid001198001_01_0076.php#758 adresinden alındı
- Koningsveld, P. S. (1980). Snouck Hurgronje zoal hij was(2): Een Bijdrage tot de waardering van de Nederlandse oriëntalistiek. *De Gids*, 315-321. https://www.dbnl.org/tekst/_gid001198101_01/_gid001198101_01_0051.php adresinden alındı
- Koningsveld, P. S. (1986). C. Snouck Hurgronje ba'dul-mulâhazât havle neşatati-ilmiiyye ve's-siyâsiyye fi Hollannda. *Alam el-Kütüb*, 7(4), 433-441.
- Kooji, A. (1993). Kooij, A. (1993). The "Critical Method" of Abraham Kuenen and the Methods of Old Testament Research since 1891. P. B. Dirksen, & A. v. Kooji (Ed.), *Abraham Kuenen (1828-1891) His Major Contributions to the Study of the Old Testament* içinde (49-64 ss.). Leiden: Brill.
- Kreike, E. (2012). Genocide in the Kampongs? Dutch nineteenth century colonial warfare in Aceh, Sumatra. *Journal of Genocide Research*, 14(3-4), 297-315.
- Kuitenbrouwe, M. (2014). *Dutch Scholarship in the Age of Empire and Beyond*. H. A. Poeze (Ed.), (Çev. L. Granger). Leiden: Brill.
- Kurtuluş, R. (tarih yok). Jeffery, Arthur. *TDV İslam Ansiklopedisi*. içinde. <https://islamansiklopedisi.org.tr/jeffery-arthur> adresinden alındı

- Laffan, M. (1999). Raden Aboe Bakar; An Introduction Note Concerning Snouck Hurgronje's Informant in Jeddah (1884-1912). *Journal of the Humanities and Social Sciences of Southeast Asia*, 155(4), 517-542.
- Laffan, M. (2002). "A Watchful Eye"; The Meccan Plot of 1881 and Changing Dutch Perceptions of Islam in Indonesia. *Archipel*, 63, 79-108.
doi:<https://doi.org/10.3406/arch.2002.3698>
- Laffan, M. (2003). Between Batavia and Mecca: Images of Agoes Salim form the Leiden University Library. *Archipel*, 65, 109-122.
- Laffan, M. (2007). "Another Andalusia": Images of Colonial Southeast Asia in Arabic Newspapers. *The Journal of Asian Studies*, 66(3), 689-722.
- Laffan, M. (2011). *The Makings of Indonesian Islam: Orientalism and Narration a Sufi Past*. United Kingdom: Princeton University Press.
- Landau, J. M. (2001). *Pan-İslam Politikaları- İdeoloji ve Örgütlenme-*. (Çev. N. Bulut). İstanbul: Anka Yayınları.
- Lane-Pole, S. (2013). *Life of Edward William Lane*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lapidus, I. M. (1988). *A History of Islamic Societies*. New York: Cambridge University Press.
- Leiden University Library Digital Collections*. (2016-2019). Collection guide Christiaan Snouck Hurgronje Archive (Cod. Or. 8952 C-L) (ubl167):
<https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/view/item/1889149> adresinden alındı
- Lewis, B. (1993). *Islam and the West*. Oxford: Oxford University Press.
- Locher-Scholten, E. (1994). Dutch Expansion in the Indonesian Archipelago around 1900 and the Imperialism Debate. *Joyrnal of Southeast Asian Studies*, 25(1), 91-111.
- Locher-Scholten, E. (2000). *Women and Colonial State: Essays on Gender and Modernity in the Netherlands Indies 1900-1942*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Loo, V. (2019). Snouck Hurgronje: Minder macht, meer invloed (aflevering 7). *Sleutelstad*. <https://sleutelstad.nl/2019/02/20/snouck-hurgronje-minder-macht-meer-invloed-aflevering-7/> adresinden alındı
- Mansurnoor, I. A. (1998). Coontemporary European Views of the Jawah: Bruneiand the Malays in the Nineteenth Early Twentieth Centuries. *Journal of Islamic Studies*, 9(2), 178-209.
- Mcvey, R. T. (2011). Harry Benda: An Obituary. *The Journal of Asian Studies*, 31(3), 589-590.
- Meuleman, J. H. (1997). Indonesian Islam Between Particularity and University. *Studia Islamica*, 4(3), 99-122.
- Missbach, A. (2010). The Aceh War (1873-1913) and the Influence of Christian Snouck Hurgronje. A. Graff, S. Schroter, & E. P. Wieringe (Ed.), *Aceh: History, Politics and Culture* içinde (39-63 ss.). Singapore: Instution of Southeast Asian Studies.
- Molendijk, A. (2005). *The Emergence of the Science of Religion in the Netherlands*. Leiden: Brill.
- Muhibbuddin, H. (2019). *R. M. P. Sosrokartono*. Bantul: Araska Publishing.
- Mulder, M. J. (1993). Abraham Kuenen (1828-1891). *Abraham Kuenen (1828-1891) His Major Contributions to the Study of the Old Testament* içinde (1-29 ss.).Leiden: E. J. Brill.
- Müller, D. H. (1906). Theodor Nöldeke. *Department of Oriental Studies*, 20, 125-127.
- Myrttinen, H. (2009). Indonesia, colonial protests, 16th century to 1900. *The International Encyclopedia of Revolution and Protest*, 1-6.
doi:doi:10.1002/9781405198073.wbierp0752
- Niel, R. (1957). Christiaan Snouck Hurgronje: In Memory of the Centennial of his Birth. *The Journal of Asan Studies*, 16(4), 591594.
- Niel, R. (1984). *The Emergence of Indonesian Elite*. Usa: Foris Publications.

- Oostdam, D. (1999). Collecting Arabia: Christiaan Snouck Hurgronje and his work. *Dutch envoys in Arabia: 1880-1950 Photographic impressions* içinde (17-24 ss.). The Netherlands: Royal Tropical Institute.
- Orientalism. (t.y.). *Cambridge Dictionary* içinde <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce/orientalism> adresinden alındı
- Otterspeer, W. (1989). The Ethical Imperative. *Leiden Oriental Connections 1850-1940* içinde (204-229 ss.). Leiden: E. J. Brill.
- Otto, J. M. (2010). *Sharia and National Law in Indonesia Sahria Incorporated. A Comparative Overview of the Legal Systems of Twelve Muslim Countries in Past and Present* Leiden University Press.
- Özay, M. (2012). Sömürge Dönemi Malay Dünyasında Sekülerleştirici Güçlerin Eğitim ve Yönetimdeki Girişimleri. *İnsan & Toplum Dergisi*, 2(4), 157-180.
- Özay, M. (2018). *Açe Darüsselam Sultanlığı*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınları.
- Özay, M. (2020). A Hadrami Scholar and Islamic Court n Aceh: The Political Biography of ‘Abd al-Rahmân al-Zâhir (1864-1878). *Studia Islamika Indonesian Journal for Islamic Studies*, 27(1), 73-103.
- Özay, M. (2020). *Sekülerleşme ve Din: Batı'da Sekülerleşme Teorileri ve Tartışmaları* İstanbul: İbn Haldun Yayınları.
- Özbaran, S. (2011). Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu. *Tarih Dergisi*, 0(31), 65-146. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih/issue/9603/119852> adresinden alındı
- Özcan, A. (1997). *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Paret, R. (1968). *The Study of Arabic and Islam at German Universities: German Orientalist since Theodor Nöldeke*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

- Paul, H. (2019). Introduction: Scholarly Personae in the History of Orientalism, 1870-1930. Eds. (Ed.) *Scholarly Personae in the History of Orientalism, 1870-1930* içinde (1-16 ss.). Leiden: Brill.
doi:https://doi.org/10.1163/9789004406315_002
- Pearson, H. F. (2019). Sir Stamford Raffles: British Colonial Agent. *Encyclopaedia Britannica* içinde. <https://www.britannica.com/biography/Stamford-Raffles> adresinden alındı
- Pedersen, J. (1957). *The Scientific Work of Snouck Hurgronje*. Leiden: Brill.
- Pesce, A. (1986). Introduction. *Makkah a Hundred Years Ago or C. Snouck's Hurgronje's Remarkable Albums* içinde (7-22 ss.). London: Immel Publishing.
- Petit-Dutaillis, C. (1938). La vie de Silvestre de Sacy. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 82(1), 64-73.
doi:<https://doi.org/10.3406/crai.1938.76982>
- Pollution, F., & Vatin, J. (2011). *After Orientalism Critical Perspective of Western Agency Eastern Re-appropriation*. Leiden: Brill.
- Princeton University. (t.y.). *Michael Laffan*.
<https://history.princeton.edu/people/michael-laffan> adresinden alındı
- Professor Azyumardi Azra. (t.y.). The University of Melbourne içinde.
<https://law.unimelb.edu.au/centres/cilis/about/associates/associate-profiles/professor-azyumardi-azra> adresinden alındı
- Quinn, F. (2008). *The Sum of all Heresies*. New York: Oxford University Press.
- Ravensbergen, S. (2018). *Courtrooms of Conflict, Criminal Law, Local Elites and Legal Pluralities in Colonial Java*. Leiden: Leiden University Press.
- Reconquista. (2019). *Encyclopaedia of Britannica* içinde.
<https://www.britannica.com/event/Reconquista> adresinden alındı
- Reid, A. (1967). Nineteenth Century Pan-Islam in Indonesia and Malaysia. *The Journal of Asian Studies*, 26, 267-283. doi:[doi:10.2307/2051930](https://doi.org/10.2307/2051930)

- Reid, A. (1967). Nineteenth Century Pan-Islam in Indonesia and Malaysia. *The Journal of Asian Studies*, 26(2), 267-283.
- Reid, A. (1972). Habib Abdurrahman az-Zahir. *Cornell University Southeast Asia Program*, 13, 37-60.
- Reid, A. (2007). *Verandah of Violence: The Background to the Aceh Problem*. Singapore: Nus Press.
- Reid, A. (2015). *A History of Southeast Asia: Critical Crossroads*. USA: Wiley Blackwell.
- Reinhart Pieter Anne Dozy. (2020). *Encyclopaedia of Britannica* içinde.
<https://www.britannica.com/biography/Reinhart-Pieter-Dozy> adresinden alındı
- Renouvier, C. ((1896-1897). “*L’action sociale d’Ernest Renan*” *Philosophie analytique de l’histoire: les idées, les religions, les systèmes* . Paris: Leroux.
- Ritter, H. (1937). Carl Heinrich Becker als Orientalist. *Der Islam*, 24(2), 175-185.
- Rodinson, M. (1983). *Batıyı Büyüleyen İslam*. (Çev. C. Meriç). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Rohmana, J. (2018). Reading Christaan Snouck Hurgronje: His Islam, Marriage and Indo-European Descent in the Early Twentieth-Century Priangan. *Walisongo. Jurnal Penelitian Sosial Keagamaan*, 26(1), 35-66. doi:Rohmana, J. (2018). Reading Christaan Snouck Hurgronje: His Islam, Marriage and Indo-European Descent in the Early Twentieth-Century Priangan. *Walisongo: Jurnal Penelitian Sosial Keagamaan*, 26(1), 35-66.
<http://dx.doi.org/10.21580/ws.26.1.2148>
- Rohmana, J. A. (2015). A Sundanese Story of Hajj in the Colonial Period: Haji Hasan Mustapa’s Danding on the Pilgrimage to Mecca, Heritage of Nusantara. I. *International Journal of Religious Literature and Heritage*, 4(2), 27-313.
- Simth, S. H. (1997). *Aceh-Art and Culture*. Kuala Lumpur: Oxford University Press.
- Said, E. (1979). *Orientalism*. New York: Vintage Books.

- Said, E. (1997). *Covering Islam: How the Media and the Experts Determine How We See the Rest of the World*. New York: Vintage Books.
- Schmidt, J. (1992). *Through the Legation Window 1876-1926: Four Essays on Dutch-Indian and Ottoman History*. Leiden: Netherlands Historisch-Archaeologisch Instituutte Istanbul.
- Shabana, A. (2010). *Custom in Islamic Law and Legal Theory*. USA: Palgrave Macmillan.
- Siegel, J. T. (1937). *The rope of God*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Siegel, J. T. (2014). Victory Without Surrender: The Jihad in Aceh. In: Archipel. sous la direction de Paul Wormser et Claude Guillot, 87, 29-62.
<https://doi.org/10.3406/arch.2014.4455>. *Archipel*, 87, 29-62.
doi:<https://doi.org/10.3406/arch.2014.4455>
- Simon, R. (1986). *Ignaz Goldziher: his life and scholarship as reflected in his Works and correspondence*. Budapest: Library of the Hungaria Academy of Sciences. Leiden: E. J. Brill.
- Speake, J. (2003). *Literature of Travel and Exploration An Encyclopedia Volume One*. London: Routledge.
- Steenbrink, K. (1984). *Beberapa Aspek Tentang Islam di Indonesia abad ke-19*. Jakarta: Bulan Bintang.
- Steenbrink, K. (2006). *Dutch Colonialism and Indonesian Islam: Contacts and Conflicts 1596-1950*. (Çev. S. Jan, & J. Henry) Amsterdam: Rodopi.
- Şah, R. (1967). Açı Padişahı Sultan Alâeddin'in Kanunî Sultan Süleyman'a Mektubu. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5, 373-409.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tariharastirmalari/issue/47826/604122>
adresinden alındı
- Tarling, N. (1998). *Nations and States in Southeast Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Terzi, M. A., A., E., & Alacagöz. (2017). *Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı Endonezya İlişkileri*. İstanbul: Hitay

- The East Indies. (2020). *Encyclopaedia Britannica* içinde.
<https://www.britannica.com/topic/East-India-Company> adresinden alındı
- The Java Gold's Blog. (t.y). *Military Bacground: The Conquest of the Netherlands East Indies*. <https://thejavagoldblog.wordpress.com/background-info-book-1/airplanes/> adresinden alındı
- Thompson, J. (1997). Edward William Lane in Egypt. *Journal of the American Research Center in Egypt*, 34, 243-261.
- Türköne, M. (1991). *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1985). *Midhat Paşa ve Taif Mahkumları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basınevi.
- Vicker, A. (2005). *A History of Modern Indonesia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Voorhoeve, P. (1980). *Codices Manuscripti vol.VII: Handlist of Arabic Manuscript*. The Hague: Leiden University Press.
- Vredembregt, J. (1962). The Haddj. Some of its feature and functions in Indonesia. *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, 118(1), 91-154.
- Vrolijk, A. ve van Leeuwen, R. (2014). *Arabic Studies in the Netherlands: A Short History in Portraits, 1580-1950*. (Çev. A. Hamilton) Leiden: Brill.
- Waardenburg, J. (1997). The Study of Islam in Dutch Scholarship. *Mapping Islamic Studies: Genealogy, Continuity and Change* içinde (68-95 ss.). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Wensinck, A. J. (1936). C. Snouck Hurgronje. *De Gids*, 100(3), 121-124.
- Wertheim, W. F. (1973). Counter-Insurgency Research at the Turn of Century – Snouck Hurgronje and the Aceh War. *Dawning of an Asian dream: selected articles on modernization and emancipation*, 136-143.
- Wicksteed, P. H. (892). Abraham Kuenen. *The Jewish Quarterly Review*, 4(4), 571-605.

Williams, L. E. (1976). *Southeast Asia a History*. New York: Oxford University Press.

Wilson, J. (1996). The Apostle to Islam: The Legacy of Samuel Zwemer. *International Journal of Frontier Missions*, 13(4), 163-214.

Witkam, J. J. (2007). Introduction. *Mekka in the Latter Part of the 19th Century* içinde (xii-xx ss.). Leiden: Brill.

Wokoeck, U. (2009). *German Orientalism*. London: Routledge.

Ziya, M. (1316). *Alem-i İslam: Açe Tarihi*. İstanbul: Tâhir Bey Matbaası

Zwemer, S. M. (1932). Snouck Hurgronje's "Mekka". *The Muslim World*, 12(3), 219-226.

Zwemer, S. M. (1968). Dr. Christiaan Snouck Hurgronje. *The Muslim World*,, 26, 404.

EKLER

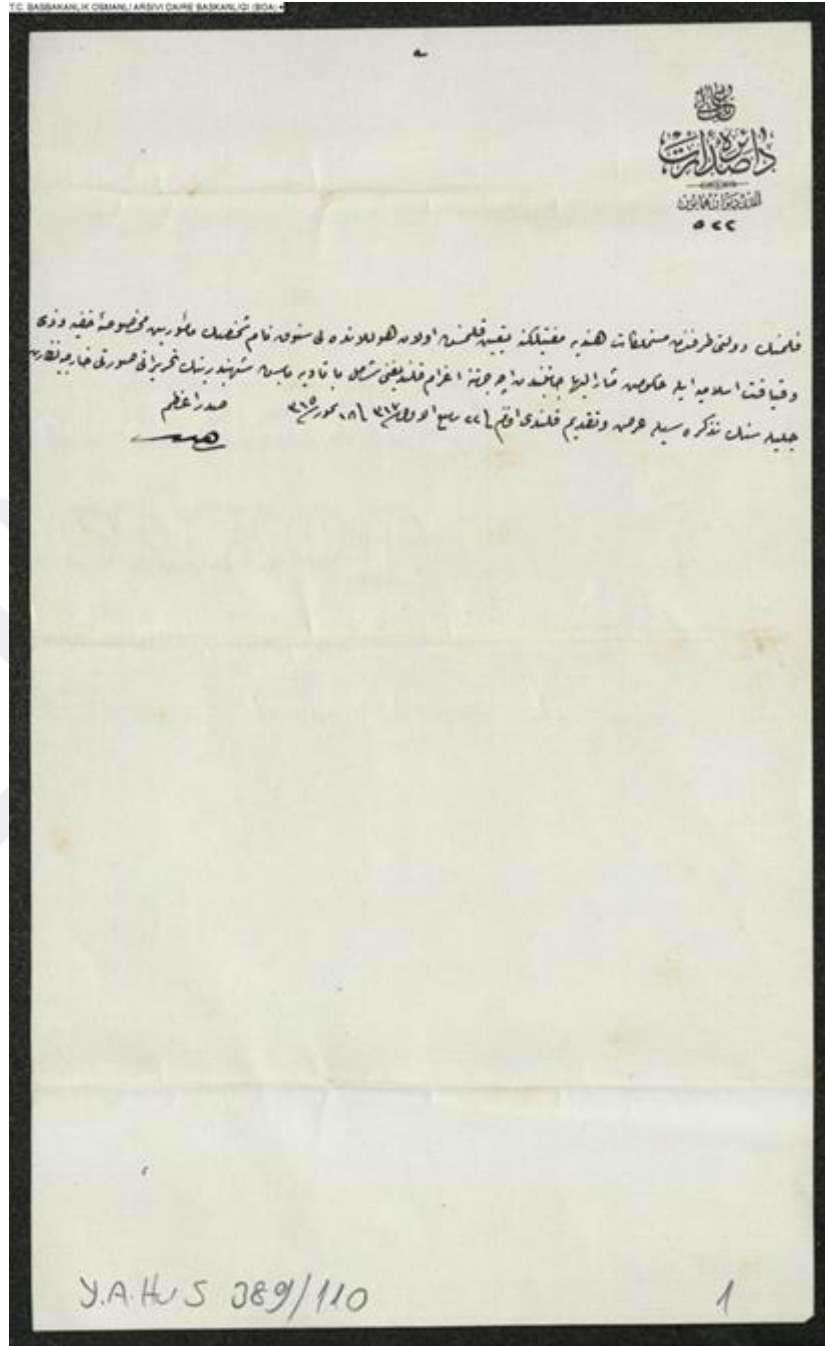
EK A

Hurgronje'nin metin içinde adı geçen eserlerinin listesi.

- 1880 *Het Mekkaansche feest*, Leiden: Brill.
- 1885 'Aus Arabiën', in: *Münchener Allgem. Zeitung*, Monday 16 November.
- 1886 'De Islam', in: *De Gids*, no 5.
- 1888 *Mekka I. Die Stadt und Ihre Herren*, with photo atlas, The Hague: Nijhoff, 1888-1889, 2 volumes.
- 1889 *Mekka II. Aus dem heutigen Leben, Bilder aus Mekka. Mit kurzem erläuternden Texte*, Leiden: Brill.
- 1893 *De Atjèhers*, Batavia and Leiden, vol. 1, published by order of government, 1893-1895.
- 1895 Images belonging to *De Atjèhers*, Batavia and Leiden, published by order of government, 1893-1895.
- De Atjèhers*, Batavia and Leiden, vol. 2, published by order of government, 1893-1895.
- 1906 *The Achehnese*. Translated by A. W. S. O'Sullivan with an index by H.J. Wilkinson. With illustrations and maps, 2 volumes, Leiden.
- 1909 Jong-Turkije. Herinneringen uit Stambol. 25 July-23 September 1908', in: *De Gids*, no. 1.

- 1911 Het mohammedanisme. Nederland en de Islam. Four lectures given in the Nederlandsch-Indische bestuursacademie, Leiden: Brill.
- 1915 *The Holy War: "made in Germany"*, with an intro. by Richard J.H. Gottheil, New York: Putnam
- 1916 *Mohammedanism. Lectures on its Origin, its Religious and Political Growth, and its Present State. American Lectures on the History of Religions.* Series of 1914-1915, New York/ London: Putnam's Sons, 1916).
- The Revolt in Arabia.
- 1917 *The Revolt in Arabia*, with a foreword by Richard J. H. Gottheil, New York: Putnam
- 1924 Hurgronje, C: S. (1924). Islam and Turkish Nationalism. *Foreign Affairs*, 3(1), 61-77.

EK B

Y.A.HUS.00398.00110.001

Görsel B. 1. BOA, Y.A.HUS 398.110.001

صفحه سیزدهم از بیست و پنج

کتابخانه ملی

اسلامبولی

۱۹۶۹

مجلس شورای عالی
 نامه به هیات مدیره امیر خدیجه افشاری در خصوص تخریب آثار تاریخی در منطقه کازینو
 به استحضار می‌رساند که در تاریخ ۱۹/۱۱/۱۳۴۸ در جریان بازدید هیات مدیره از منطقه کازینو
 مشاهده گردید که در این منطقه آثار تاریخی متعددی وجود دارد که در حال تخریب است
 و این آثار تاریخی شامل دیوارهای آجر، کاشی‌کاریها، سقف‌های گچ‌بری شده و... است.
 لذا خواهشمند است دستور فرمایید تا نسبت به توقف تخریب این آثار تاریخی اقدام گردد
 و در صورت لزوم نسبت به مرمت و نگهداری این آثار اقدامات لازم انجام پذیرد.
 این نامه در تاریخ ۱۳/۱۱/۱۳۴۸ صادر گردید.

حاج میرزا
 میرزا...

Y.A.HUS 399/110

3

Y.A.HUS.00398.00110.003

Görsel B. 3. BOA, Y.A.HUS 398.110.003

ÖZGEÇMİŞ

Ad ve Soyad:

Kübra Yamaç

Eğitim:

2012 – 2017 İngilizce İlahiyat Lisans, İstanbul Üniversitesi, Türkiye

2017 – 2020 Din Sosyolojisi Yüksek Lisans, İbn Haldun Üniversitesi,
Türkiye

